

Рівненський державний гуманітарний університет

Філологічний факультет

Кафедра стилістики та культури української мови

Дипломна робота

на здобуття освітнього ступеня бакалавра

**ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ  
П'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ  
В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ НУШ**

Виконала студентка IV курсу групи У-41

спеціальності 014 Середня освіта

(Українська мова і література)

Васильчук Агафія Володимирівна

Керівник – к. пед. н., доц. Златів

Леся Михайлівна

Рецензент – д. пед. н., доц. Груба

Таміла Леонідівна

Рівне – 2023

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	3
<b>РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ П'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ НУШ</b> .....	9
1.1. Сутність понять «цінність», «ціннісні орієнтири».....	9
1.2. Характеристика основних цінностей у контексті НУШ.....	14
1.3. Психологічні аспекти формування ціннісних орієнтирів у п'ятикласників.....	31
1.4. Лінгводидактичні засади дослідження.....	37
<b>Висновки до першого розділу</b> .....	41
<b>РОЗДІЛ II. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ П'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ</b> .....	43
2.1. Аналіз програм і підручників для 5 класу з боку теми дослідження.....	43
2.2. Система експериментального навчання для формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників.....	51
2.3. Перебіг і результати педагогічного експерименту.....	57
<b>Висновки до другого розділу</b> .....	59
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	61
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	64
<b>ДОДАТКИ</b> .....	70

## ВСТУП

Одним із основних предметів у загальноосвітній середній школі є урок української мови, адже без знання та розуміння рідної мови неможливе вивчення інших предметів. Коли учень закінчує навчатися у школі, він володіє певними знаннями, дізнається багато нової інформації, яка знадобиться у подальшому виборі професії та взагалі у житті. Випускник загальноосвітньої школи повинен уміти шанувати рідну мову та Батьківщину, мати певну ієрархію важливих ціннісних орієнтирів. Тому урок української мови повинен бути багатим не лише науковою інформацією, а й тією, яка сформує ціннісні орієнтири в здобувачів середньої освіти, що допоможуть їм робити правильний вибір протягом усього життя.

Коли поспілкуєшся з сучасною молодою людиною, то відразу видно, що для неї є найбільш цінним, важливим. У більшості випадків це є зовнішні видимі речі, які є тимчасовими та швидкоплинними. Дослідниця Л. О. Савченко у одній із своїх праць [1] висвітлила результати дослідження, за якими стало зрозуміло, що ціннісні орієнтири сучасної молоді дещо зміщені. Цінності, які повинні бути на першому місці, стали другорядними. Відповідно потрібний сучасний підхід до підлітків та молоді. Саме в цьому і полягає **актуальність** обраної нами теми – в необхідності сформувати високорозвинену молодь, яка матиме правильні ціннісні орієнтири.

Для того, щоб виховати високоморальну, соціально активну молоду людину, потрібно весь процес освіти будувати на принципах ціннісних орієнтирів. Цікавим є той момент, що цінності не передаються як знання. Цінність може ефективно впровадитись у свідомість людини тільки через власний приклад та правильні настанови. Формування цінностей – це щоденний процес, який вимагає немалих зусиль та старань. Загальновідома приказка – краще один раз побачити, ніж сто разів слухати – доказ того, що власний приклад є набагато ефективнішим, ніж постійне говоріння. Якщо вчитель, батьки чи наставники самі не мають тих цінностей і не є прикладом для учнів, то навряд чи одна теорія змінить свідомість та поведінку дитини [2].

Постає питання, для чого потрібні цінності? На сьогодні можна спостерігати дефіцит моральних цінностей у суспільному житті. Натомість процвітає корупція, насилля, злочинство, вульгарність, порушення моральних та етичних норм тощо. У галузі цінностей відбувається хаос. Навіть дітям важко оцінити, що добре, а що ні, оскільки і дорослі не впевнені в цьому питанні.

На думку І. Нестайко та Н. Сеньовської, світ не існуватиме без моральних цінностей, адже якщо кожен робитиме те, що хоче, у світі буде лютя, хаос, небезпека, безлад.

Починати вчити дітей будувати гарні стосунки з людьми, приймати правильні рішення потрібно ще в сім'ї, а далі – в дошкільних закладах та школах. Система цінностей у середовищі (шкільному, родинному, позашкільному), де перебуває дитина, має найбільший вплив на вибір учня у майбутньому [3].

Для дітей 21 століття випав жереб жити у досить непростий час. Пандемія, яка сколихнула весь світ, а згодом і війна, що змусила переоцінити багато речей – ще один привід для того, щоб закласти в молоді серця школярів правильні орієнтири, які будуть спонукати їх бачити не лише себе, а й біду інших, заохочувати ще більше цінувати свою державу та рідну мову.

Учитель повинен бути освіченим, хорошим викладачем знань, адже знання потрібні кожному. Але набагато важливіше для вчителя бути другом для своїх учнів, зуміти знайти підхід до кожного зокрема. Є немало учнів, які замкнуті у собі з різних причин. Тому завданням вчителя є також досягнути сердець учнів, аби потім зуміти закласти туди ціннісні орієнтири. Це є досить непросте завдання. Легше дати учневі певні теоретичні знання, але набагато важче бути наставником та прикладом у досягненні ціннісних орієнтирів.

Василь Сухомлинський у своїх творах «Виховання людини», «Серце віддаю дітям» сформулював основні засади виховання дітей. Ось декілька принципів: 1) тільки той зможе стати справжнім учителем, хто ніколи не забуває, що він і сам був дитиною; 2) вчення – це не механічна передача знань від учителя до дитини, а перш за все людські стосунки; 3) той, кого я навчаю, –

це перш за все жива людина, дитина, а потім учень; 4) інженером можна стати за 5 років, вчитися ж на людину треба все життя; 5) той, кого люблять діти, – справжній [4].

Дослідженням ціннісних орієнтацій займалися різні педагоги, філософи, вчителі, серед яких Н. Павлик, Л. Назаренко, О. Антюшина, О. Легун, І. Бех та багато інших.

Ціннісно-світоглядними домінантами НУШ є освіта, визнання цінності дитинства, дитиноцентризм, радість пізнання, плекання здоров'я, безпека, розвиток особистості тощо, які стали підґрунтям визначення ціннісних орієнтирів. До них відносять такі: гідність, справедливість, рівність, турбота, толерантність, довіра, чесність, патріотизм, соціальна відповідальність та інші.

Одним із ключових компонентів формули Нової української школи є сталий процес виховання, який ґрунтується на цінностях, а саме: морально-етичних та соціально-політичних. До морально-етичних відносять чесність, турботу, гідність, повагу до життя та оточуючих тощо. Соціально-політичні цінності – демократія, свобода, повага до мови, закону, відповідальність та інші.

До основних концептів Нової української школи відносять ціннісно-світоглядний. Ціннісно-світоглядна перевага враховує особливості кожної дитини, зокрема сприяє збереженню здоров'я, дбає про відчуття позитивних емоцій та дає можливість самостійно розвиватися. За словами В. Сухомлинського, найбільша цінність – Людина, яка і є в руках педагога. Учитель творить Людину, як скульптор статую. В глибині мертвої брили є заховані чудові риси, які потрібно добути та звільнити від зайвого [5]. Тому у цьому і полягає основне завдання сучасного вчителя – посприяти тому, аби учень зумів віднайти правильні цінності, самостійно розвивався та вдосконалювався.

Запропоновані цінності є категоріями, що не мають змістового наповнення. Для педагога важливим є їх інтерпретувати, адже інтерпретація цінностей є основою індивідуального розвитку дитини, а також ціннісних змін

в освітньому закладі. Оскільки саме педагоги стають співавторами освітнього та духовного простору учня, ретранслюють цінності, відтворюючи рольові моделі взаємозв'язку та висловлюючи власні переконання.

Тому важливим є здійснення ретельного та ґрунтовного аналізу й інтерпретації будь-якої чесноти чи цінності. При цьому всі поняття-цінності під час роботи з дітьми доцільно використовувати в їхніх протилежностях (позитивних та негативних сенсах). Позитивні чесноти та цінності кваліфікуються як духовні цінності, а негативні подаються як вербальні оригінальні конструкти, які належать термінологічному фонду української мови (за І. Бехом).

Для реалізації цінностей важливо педагогам їх правильно трактувати, оскільки у самих педагогів іноді виникають труднощі щодо пояснення деяких цінностей, таких як демократія, солідарність та гідність [6].

**Мета бакалаврської роботи** – розглянути ціннісні орієнтири в контексті ідей Нової української школи, а також розробити систему завдань для формування цих орієнтирів у п'ятикласників.

**Завдання дослідження:**

- 1) З'ясувати поняття «ціннісні орієнтири» з різних точок зору.
- 2) Схарактеризувати основні ціннісні орієнтири в контексті ідей НУШ.
- 3) Проаналізувати підручники та програми з боку досліджуваної теми.
- 4) Розробити експериментальні завдання для формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників та перевірити їх ефективність.
- 5) Розробити конспекти уроків мови із застосуванням системи вправ і завдань для формування ціннісних орієнтирів у п'ятикласників.

**Об'єкт дослідження** – процес навчання української мови п'ятикласників за програмою НУШ.

**Предмет дослідження** – методика формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників.

**Методи дослідження.** Для того, щоб якісно розкрити тему, досягти мети та виконати завдання, було використано такі методи:

*теоретичні:* розглянуто та досліджено різну літературу з теми дослідження; проаналізовано підручники та навчальні програми; визначено основні поняття та терміни;

*емпіричні:* проведення анкетування учнів для визначення рівня сформованості цінностей; педагогічний експеримент; розробка системи експериментального навчання для формування цінностей на уроках української мови;

*статистичні:* аналіз експериментальних результатів; підтвердження ефективності запропонованої системи вправ для формування цінностей.

**Наукова новизна дослідження** полягає в осмисленні ціннісних орієнтирів шкільної освіти в контексті ідей НУШ, а його **теоретична значущість** – у визначенні рівня сформованості таких орієнтирів у школярів молодшого підліткового віку, розробленні методики формування ціннісних орієнтирів на уроках української мови у п'ятому класі та перевірці її ефективності.

**Практична значущість роботи** полягає у тому, що розроблені матеріали для формування ціннісних орієнтирів у школярів можуть використовуватися на уроках української мови у 5 класах вчителями або під час проходження педагогічної практики студентами.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення, результати, висновки наукової роботи доповідалися на науково-практичних конференціях:

1) Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Пріоритети філологічної освіти» (13 травня 2022 року, м. Рівне), тема доповіді – «Формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників на уроках української мови в контексті ідей НУШ»;

2) IX Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Лінгвістичні студії молодих дослідників» пам'яті професора К. Ф. Шульжука (23 травня 2023 року, РДГУ), тема доповіді – «Система формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників на уроках української мови»;

3) звітній науково-практичній конференції викладачів і здобувачів освіти РДГУ (19 травня 2022 року, РДГУ), тема доповіді – «Формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників на уроках української мови в контексті ідей НУШ».

Теоретичні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри стилістики та культури української мови (протокол № 5 від 30.03.2023; № 7 від 4.05.2023).

Бакалаврське дослідження виконане в контексті кафедральної теми «Мовна особистість в освітньому просторі: лінгводидактичний та аксіологічний аспекти» (державний реєстраційний номер 0122U000102).

**Структура дослідження.** Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури і додатків. Загальний обсяг роботи – 84 сторінки, з них 63 – основного тексту. Список літератури налічує 70 джерел.



## РОЗДІЛ І

### ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ П'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ НУШ

#### 1.1. Зміст понять «цінність», «ціннісні орієнтири»

Існує чимало визначень понять «цінність», «ціннісні орієнтири», адже в різних джерелах науковці трактують їх по-різному. Якщо розглядати, що таке цінність, то в загальному це те, що є важливим для людини, без чого вона не може повноцінно функціонувати та нормально розвиватися.

Вивчати поняття «цінність», «ціннісні орієнтири» вчені почали ще з ХХ століття. Також ці поняття досліджували психологи, філософи, політологи, педагоги тощо. Цінності та їх роль розкрито у багатьох працях вчених, серед яких М. І. Бобнева, Л. І. Божович, Л. А. Гащенко, Л. І. Леденцова та багато інших [1].

Останнім часом ця проблема є досить актуальною. Поняття «цінність», «ціннісні орієнтири» часто використовуються в різних дискурсах та стали об'єктом дослідження різних наук, таких як психологія, соціологія, філософія тощо.

Філософське визначення поняття «цінності» концентрується довкола етичного розуміння буття людини. Суть формування цінностей у філософії становить наука, яка займається вивченням гуманістичної моралі. «Академічний тлумачний словник української мови» трактує поняття «цінність» як те, що має якусь духовну чи матеріальну вартість. Це трактування є найбільш поширеним та узагальненим в науковій літературі. Серед стандартних цінностей особистості у філософії є *добро, відповідальність, совість, милосердя* та ін. [1, с. 8].

Соціологія пояснює цінність як ознаку стосунків у суспільстві. Згідно з дослідженням І. І. Семків, молодь на перший план ставить *доброчливість*, що стимулює до допомоги рідним людям, їхнього благополуччя [9, с. 703].

Академічний тлумачний словник української мови дає таке визначення поняття *цінність*: це «те, що має певну матеріальну або духовну вартість; важливість, значущість чого-небудь» [8, с. 237].

Щодо психології, то у ній цінності розглядаються у тісному поєднанні з поведінкою людини, її мотивами, потребами, діяльністю та спілкуванням.

С. Максименко та Л. О. Савченко зазначають, що цінністю є те, що служить людині та є одним із проявів: правди чи неправди, добра чи зла, дозволеного або забороненого та елементами внутрішньої складової людини. За Л. О. Савченко, людина є найбільшою цінністю [10; 1].

О. Міненко, один з дослідників психології, зауважує, що існують певні ціннісні орієнтації, які є найважливішим елементом у структурі людини, що містить у собі когнітивний, емоційний, оцінювальний, мотиваційний та інші компоненти. Роль орієнтацій полягає у визначенні спрямованості професійної діяльності, надають їй цінності, дозволяють зайняти якусь певну позицію, врегульовують поведінку, а також формують способи самоактуалізації. Проекцією духовного життя людства є саме ціннісні орієнтації людей, їхні життєві перспективи та плани. Вони формуються від суспільних чинників, що зумовлені системою навчання і виховання [11].

Системи цінностей не існують самі по собі в якихось часових обмеженнях чи історичних періодах. Тобто, якщо якісь цінності виникли ще в Античному світі чи під час доби Відродження, то це не означає, що вони більше не повторяться. Сучасні люди також можуть віддавати їм перевагу. Найвищою цінністю більшість людей вважають як особистість себе та найвищою ціллю є все ж таки саморозвиток, самореалізація та самовдосконалення людини.

Зазвичай, у людини формуються певні цінності з юнацтва, де особистість пізнає їх сенс та сутність. З того часу у процесі життєвого досвіду, самовдосконалення, навчання людина самостійно вибирає цінності, які вона вважає найбільш значущими у конкретний момент, і тоді ці цінності створюють певну ієрархію, яка називається системою цінностей. Більшість із тих цінностей, які обрала особистість, є усвідомленими, а також соціально

важливими, незважаючи на те, що кожна окрема людина може віддавати перевагу та визнавати багато цінностей, які мають значний вплив на життя.

Саме на основі цінностей формуються ціннісні орієнтири не лише окремої людини, а й групі. Ціннісні орієнтири – це важливі складники внутрішнього світу особистості, які впливають через обрання людиною певних ціннісних переваг. Вони регулюють поведінку людини щодо цінностей, з якими людина зустрічається в різних сферах життя. Ціннісні орієнтації спонукають до певних дій, зумовлюють переваги у бажаннях та прагненнях особистості, змінюють та спрямовують процес цілепокладання. Також вони допомагають людині пізнавати життєву мораль, віднайти себе в цьому суспільстві, правильно реалізувати поставлені цілі. Зміст, класифікація орієнтирів пов'язана з потребами та видами, яких вони стосуються; а також залежить від ролі, від сфери життєдіяльності, з якою пов'язані.

Існує так зване поняття «соціальні цінності», які належать певній спільноті, та «особистісні цінності», що приналежні власне окремій індивідуальній людині [12].

Ієрархія цінностей досить розгалужена. З-поміж неї можна виділити цінності, які є глобальними, тобто стосуються великої кількості людей. Серед таких цінностей виділяють такі: Солідарність, Свобода, Праця, Сім'я, Діти, Гуманізм, Народ, Нація тощо.

Н. Павлик описує так ієрархію цінностей православної культури:

– перевага віддається духовно-моральним цінностям, таким як: любити Бога і ближнього, творити добро, піклуватися про успіх оточуючих, жити в гармонії тощо;

– наступну категорію цінностей посідають прагматичні цінності, які виконують інструментальну функцію;

– останні, гедоністичні цінності допомагають вищим рівням ціннісної ієрархії [13].

Простими словами цінності можна порівняти з переконаннями, які посідають важливий статус для кожної людини, а також мотивують людську

поведінку. Вибір людини зазвичай є наслідком обраних нею цінностей. Кожен має власну ієрархію цінностей. Хтось на перший план ставить кар'єру, інший не уявляє свого життя без сім'ї, а в когось в пріоритеті власні бажання. Головне, щоб були правильні цінності, адже вони мають вплив на особистий розвиток, успіх та просто людське щастя. Цінності є показником внутрішнього стану людини, рівня її моральності та її характеристикою. Вони постійно переплітаються зі зразком, який наслідує людина у житті. Цінності кожної людини є тісно пов'язаними з її вподобаннями та потребами. Багато навіть залежить від того, у якій сім'ї виростає дитина, в колі яких друзів спілкується. Наше оточення має прямий вплив на наш внутрішній стан та особистий розвиток.

Варто усвідомити, що виховання цінностей у собі чи інших людях, зокрема у дітях – це не проста праця. Неправильне витлумачення цінності більш за все може завдати шкоди інтелектуальному та духовному розвитку особистості. Тому цінності під час навчальної діяльності передусім мають бути вкорінені в самій людині, а не лише бути великою низкою хороших, корисних правил у суспільстві. Тоді цінності допоможуть не тільки визначитися з майбутньою професією, а й віднайти своє призначення у суспільстві та бути справжнім громадянином. Ось яке непросте завдання постає перед учителем.

Не можна виключити того, що цінності прищеплюються учням не з школи, а з сім'ї. Багато хороших цінностей, зокрема працелюбність, закладаються ще у дитинстві, в сімейному колі, оскільки атмосфера, в якій перебуває дитина у сім'ї, має велику вагу для розвитку дитини як окремої особистості, зокрема емоційна. Приклад батьків є найпершим досвідом для кожної дитини, і діти наслідують його та пам'ятають у своєму житті. Спілкування у сім'ї відіграє важливу роль, адже воно побудоване на любові та прихильності один до одного. Діти наслідують усе, що бачать, від батьків: їхні бачення, зовнішність, як вони ставляться до інших людей, працелюбність, вподобання тощо.

Навчання та виховання беруть участь у формуванні цінностей кожної дитини. Під час навчання діти отримують необхідні знання в дошкільних дитячих закладах, а потім в середніх та вищих навчальних закладах, а також у сім'ї. Під час навчального процесу формується науковий світогляд, а також додаються професійні та наукові знання. Виховання відіграє також важливу роль. Воно розширює науковий світогляд, формує працелюбність, процес навчання, політичну свідомість, пристойну хорошу поведінку, а також виховання має вплив на розвиток художніх здібностей людини.

Отже, сім'я має потужний вплив та відіграє вирішальну роль у формуванні ціннісних орієнтирів. Але і сама особистість також значно впливає на власний розвиток та ставлення у різних ситуаціях. Найвищий рівень духовності проявляється тоді, коли переконання (цінності), яких людина тримається та виконує, є не просто зовнішньою життєвою необхідністю, а внутрішньою потребою, яка спрямовує цілі та сімейні вподобання [14].

Система цінностей включає в себе культурний світ, внутрішній стан людини, моральну свідомість. Людина є найважливішою та найвищою цінністю, тому важливо зрозуміти, у чому полягає повне розкриття творчих задатків особистості та що звеличує людину й виступає необхідними умовами її суті. Важливо зрозуміти гідність людини та її призначення у суспільстві. Дії людини випливають із цінностей, які вона має, з її вподобань та потреб. Людина, яка має високий духовний рівень, ніколи не залежить від інших людей, її ціннісна система ґрунтується на моральних цінностях, які є перспективними. Моральний вибір завжди є вибором цінностей, а не лише власних переконань. Формування ціннісних орієнтацій відбувається під час соціального розвитку особистості та є наслідком суспільної інформативності в індивідуальний та психологічний світ кожної особистості. Насамперед, людина, набуваючи досвіду попередників, отримує схвалений в соціумі стереотип поведінки. А вже згодом особистість набуває власного досвіду, який допомагає їй віднайти своє місце у суспільстві.

Ціннісні орієнтири варто вивчати системно, адже це сформує уявлення про їхню цілісність. Кожен окремий аспект ціннісних орієнтацій пояснюється як складник неподільної, цілісної системи [15].

Тому ціннісні орієнтації не випадково виконують такі функції: сприяють самовизначенню індивіда, долучають особистість до суспільних норм, реалізують здібності та забезпечують внутрішній світ гармонійним. Учені пояснюють це тим, що структура ціннісних орієнтацій містить два компоненти – емоційний та когнітивний. Емоційний – це переживання особистості щодо свого ставлення до цінностей, а когнітивний – охоплює весь процес прийняття суспільних цінностей.

Цінності мають зв'язок із людськими вподобаннями та запитами у системі відносин між людьми, які не є однозначними. Серед усіх цінностей людина обирає для себе саме ті, які належать індивідуальній людській системі цінностей [7].

## **1.2. Характеристика та роль цінностей**

У сучасній українській школі є ряд ціннісних орієнтирів, які повинні засвоїти учні. Це не просто наукова інформація, це вміння жити, бути Людиною.

Не існує єдиної так званої класифікації цінностей, тому що одні дослідники описують цінність як грошову вартість чогось, інші як благо, корисність, треті – як об'єктивну суть предметів тощо. Через те дослідники класифікують по-різному цінності:

- 1) згідно з метою засвоєння – альтруїстичні та егоїстичні;
- 2) згідно з об'єктом засвоєння – морально-духовні та матеріальні;
- 3) згідно з рівнем узагальненості – абстрактні та конкретні;
- 4) згідно зі способом вияву – ситуативні та стійкі;
- 5) згідно з роллю в людській діяльності – термінальні та інструментальні;
- 6) згідно зі змістом діяльності – пізнавальні та предметно-перетворювальні (естетичні, творчі, релігійні, наукові тощо);

7) за приналежністю – індивідуальні, суспільні, групові колективні, загальнолюдські та національні.

У філософії цінності поділяють на етичні, релігійні, логічні, економічні, та естетичні та класифікуються згідно з тим, що саме цінується. Тому виділяють ще загальнолюдські, абсолютні, вищі та основні цінності. Загальнолюдські цінності в основному складаються з християнських заповідей та регулюються міжнародними нормативними документами [16, с. 33-34].

Існує ще така класифікація цінностей:

1) абсолютні – істина, любов до інших, доброзичливість, гідність, свобода, справедливість, чесність;

2) національні – національна гідність, патріотизм, історична пам'ять, державотворчі прагнення;

3) громадянські – права та свободи, повага до закону, обов'язки, соціальна гармонія;

4) сімейно-родинні – сімейні стосунки, опіка дітьми, подружня вірність, пам'ять попередників;

5) особистісні – поведінка, стиль життя, характер.

Також цінності розмежовують на таких дві групи:

1) колективістські – цінності, що відповідають за спосіб життя в колективі;

2) індивідуалістські – цінності, що характеризують конкретну особистість [17, с. 29].

Виховний процес Нової української школи ґрунтується на загальнолюдських цінностях, а саме на морально-етичних (чесність, гідність, рівність, справедливість, повага до людей та себе, турбота, довіра) та соціально-політичних (демократія, свобода, повага до культури та рідної мови, культурне розмаїття, патріотизм, відповідальність, солідарність та ін.) [18].

Першою цінністю було б доречно згадати *гідність*. Адже вона є частиною людської самосвідомості, коли особистість розуміє свою унікальність та прагне того, щоб цінувати себе. Гідність формується протягом усього життя, адже

людина не народжується вже зі сформованими цінностями. Коли народжується маленька дитина, вона є неповторною, індивідуальною новою особистістю. Академічний словник дає таке визначення гідності: «Гідність – сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку» [8, с. 65].

З одного боку, гідність людини втілює в собі ціннісні здобутки людей та показує рівень гуманістичного росту незалежної людини. З іншого боку, вона безпосередньо та прямо впливає на людину та її поведінку крізь основні цінності людства, тим самим формує власну систему цінностей, бачення на життя, ціннісні орієнтири і, у такий спосіб, формує індивідуальну гідність людини.

О. Грищук пояснює значення людської гідності як суспільну значимість та самоцінність людини (біосоціодуховної істоти), що визначається суспільними відносинами та ні від кого не залежить, є рівною для усіх людей. Гідність є визначальною та першопочатковою цінністю щодо правових, соціальних цінностей, зокрема формальної рівності, справедливості та свободи. Гідність має зв'язок із людською цінністю, з оціненням її місця та значення серед людей [19].

Існує ризик неправильного витлумачення гідності. Гідність – це не гордість. По-перше, гідна людина, відстоюючи особисті погляди та переконання, не буде зневажливо ставитися до інших та ображати їх. По-друге, повага до чийсь гідності не означає завжди бути пасивно згідним з неповагою до інших, а навпаки, якщо людина поважає чийсь гідність, вона повинна мати вплив на інших, які зневажливо ставляться до слабших за них, та переконувати їх.

Як ми можемо зрозуміти, що така цінність як гідність є в процесі освіти? Насамперед, ми будемо бачити, що усі учні мають вміння вислуховувати та намагаються чути інші думки, вони шанобливо ставляться до вчителів та батьків. Адміністрація школи, директор, вчителі сприяють тому, щоб була активна взаємодія між учнями та вчителями. У такій школі кожен є цінним,



незалежно від посади, віку, статі, досвіду тощо. Навіть при виникненні якихось непорозумінь, батьки з учителями не дозволяють зверхнього ставлення чи неповаги у спілкуванні. Також усі вчителі ставляться до своїх учнів з повагою як до рівноцінних та рівноправних учасників процесу освіти. Є ще багато моментів, дивлячись на які, можна зробити висновок, що гідність шанується у цьому середовищі.

Існує чимало шкіл, класів, де зовсім немає такої цінності як гідність або ж вона шанується недостатньо. Коли щодня глузують одні учні над іншими, а вчитель, який все бачить, не бере це до уваги. Деякі вчителі не розуміють, що коли вони привселюдно підвищують голос на окремих дітей, це дуже шкодить розвитку особистості та може бути навіть однією з причин поганого навчання. Іноді батьки зухвало поведуться з вчителем, не поважаючи його як особистість, а з дітьми взагалі поведуться жахливо, обзиваючи дитину та глузуючи з неї. Коли батьки при дитині вдома обговорюють та осуджують вчителя, це є досить погано, адже потім така дитина навряд чи зможе поважати свого вчителя. Це досить неприємні ситуації, але вони існують. Побувши навіть на декількох уроках чи перервах, можна зрозуміти чи шанується така цінність як гідність [20].

Гідність демонструє моральне ставлення особистості до себе та ставлення до суспільства загалом. Також вона показує уявлення про безсумнівну цінність кожної особистості, яка вже реалізувала себе повністю або зробить це в майбутньому. Принцип рівності передусім визнання гідності кожного зокрема в моральній значимості, права на повагу, незалежно від соціального статусу. Визнання гідності – необхідна передумова моральних відносин та взаєморозуміння між людьми. Суспільство повинне визнати гідність кожної особистості безвідносно до віку та реальних чеснот.

Визнання людської гідності залежить передусім від суспільства, його здатності забезпечувати утвердження громадських прав, від його політичного режиму та економічного ладу [21].

*Справедливість* – теж одна з цінностей НУШ. Як і багато інших цінностей, вона не має однозначного тлумачення та беззаперечного аналітичного дроблення. Справедливість проявляється різноманітно, а точнішою стає у процесі функціональних, пізнавальних або прагматичних вимірів та використань. Одним із проявів є законна справедливість, тобто націленість правового спілкування на безпеку, користь та мир; наявність у цьому спілкуванні порядку та розумності.

У системі цінностей справедливість посідає ключове місце, адже вона демонструє практичну сторону втілення права як регулятора відносин у суспільстві та засобу, який є сильним людинотворчим потенціалом. Однією з проблем сучасності є справедливість. Вона відображає складні діалектичні процеси розвитку в суспільстві. Справедливість – це як внутрішній зміст права. Для утвердження та відстоювання справедливості потрібна сильна особистість, яка зможе протистояти злу та неправді.

I. Кант представляє справедливість як «категоричний імператив», тобто беззаперечне, безумовне та основоположне правило життя у суспільстві: якщо чогось не бажаєш собі, то не роби його й іншим.

Науковець запевняє, що розум людини є самодостатнім та автономним началом, що не має потреби в інших джерелах, щоб досягнути закони природи, Божественного розуму [22].

За Джоном Ролзом, повноцінне суспільство не може існувати без певних правил та норм, які впорядковують життя. Але дуже часто саме ці правила та норми є предметом жорстоких суперечок серед членів соціуму. Люди сперечаються про те, чи наявні правила у суспільному житті є справді справедливими. Якщо немає згоди щодо питань справедливості, то суспільству загрожує дезінтеграція. У своїх повсякденних міркуваннях, оцінках, судженнях стосовно власних вчинків чи дій люди послуговуються якимись певними поглядами про справедливість. Ці погляди можуть суттєво відрізнятись, проте це показує те, що справедливість – визначальний чинник життя у суспільстві.

Адже для того, аби забезпечити хороший суспільний устрій, потрібні правила та норми, які є справедливими [23].

Справедливість як цінність дуже важливо засвоїти учням. Бути справедливим стосовно вчителя, батьків, інших учнів – це необхідно кожній особистості. Вчитель повинен бути насамперед прикладом у цьому, бути справедливим стосовно дітей, адже це є умовою злагодженого життя у суспільстві.

*Чесність* – одна з не менш важливих цінностей, адже чесна людина – надійна особистість, на яку можна покластися. У спілкуванні чесна людина є відвертою та не користується ситуацією заради власних інтересів. А от ті, хто є прихильниками нечесності, вважають, що, приховуючи правду, вони нічого поганого не роблять. Такі люди хитрі та маніпулюють іншими людьми за допомогою обману. Варто усвідомити учням, що нечесність унеможливорює здорові стосунки та призводить до недовір'я [24].

За останні роки у розвинених країнах рівень чесності населення різко знижується, а нечесності – зростає. Під час професійного відбору насамперед є важливим наявність такої риси людини як чесність. Чесність – моральна якість, яка передусім описується та розглядається в етиці. Ця риса характеру включає в себе: принциповість (вірність ідеям); правдивість (завжди говорити правду); щирість мотивів; дотримання та визнання прав інших; суб'єктивну впевненість в правдивості та правильності певної справи тощо. У філософській літературі існує інтерпретація чесності з такими етичними категоріями, як справедливість, добро, совість, відповідальність та правдивість.

У сучасному суспільстві все частіше неправда сприймається між людьми як природне і нормальне явище. Дехто навіть вважає, що можна обманювати, при цьому залишаючись чесною людиною [25].

Є. Ільїн запевняє, що чесність характеризує вчинки особистості стосовно інших людей та підвалиною цієї риси є дотримання правил і норм у суспільстві. Тому ця моральна якість – це прояв совісті в стосунках між людьми та фундамент довіри [33].

Отже, потрібно донести учням, що чесність – одна з важливих цінностей, без якої нічого здорового не побудуєш: ні стосунків, ні кар'єри, ні життя загалом. Елементарним для учнів є можливість проявляти чесність навіть у виконанні домашнього завдання, не обманюючи вчителя. Можна вдало викласти теорію дітям, але прищепити таку цінність, як чесність, теж потрібно, адже вона знадобиться протягом усього життя.

Ще однією важливою цінністю є *рівність*. Незалежно від кольору шкіри, раси, релігійних чи політичних переконань, соціального чи етнічного походження, майна, мовних чи інших ознак, слід розуміти, що кожна людина є рівною серед інших. Кожен має право на освіту, на життя, здоров'я, і ці права є гарантовані державою. Учні мають засвоїти, що вони повинні поважати можливості та права інших, бо ті належать не лише їм, а усім. Учителі мають донести дітям важливість дотримання правил поведінки, норми права. Батьки та вчителі повинні бути прикладом у цьому. Так само і оцінювання учнів вчителем повинно не викликати недовіри, що вчитель десь там використовує різні підходи щодо оцінювання учнів. Щоб прищепити дітям цю цінність, потрібно, перш за все, самому однаково ставитися до всіх, не виділяючи нікого, мається на увазі за зовнішністю, статтю тощо.

Тлумачний словник пояснює рівність як «рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому відношенні до засобів виробництва і в користуванні одними й тими ж політичними та громадянськими правами» [8, с. 549].

Поняття «рівність» має багато функцій та змістів. Його пояснюють як юридичну категорію, як ідею справедливості, як принцип тощо. На сьогодні принцип рівності є проголошеним чи не в усіх конституційних текстах, а концепція цього поняття є засадничою для правової системи.

Принцип рівності є основоположним принципом права, який означає рівність кожного зокрема в суспільстві, а також неможливість та запобігання дискримінації за релігійною, національною чи іншою належністю, службового чи майнового стану. Рівність – підґрунтя існування демократичної та правової

держави, оскільки гарантує гідне існування кожного громадянина незалежно від індивідуальних ознак осіб [26].

У 7 статті Декларації прав людини проголошено так: «Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації» [27].

Існують ризики неправильного з'ясування сутності рівності. Не варто розуміти рівність як неможливість віддавати якісь переваги комусь окремо. Слід розрізняти нерівність та природне розрізнення людей за талантами, вподобаннями тощо. Важливим є внутрішнє розуміння та відчуття учнями неупередженого ставлення. Відразу помітно, чи є така цінність в освітньому середовищі. Коли всі учні мають такі ж права та однаково несуть відповідальність за порушення, коли навіть шкільна адміністрація відкрито та прозоро зараховує до школи учнів без жодних домовленостей. Учителю не демонструє симпатію чи антипатію до окремих учнів, а дотримується рівності, зокрема гендерної. У такому класі не існує так званих «улюблених» учнів чи «відсталих овечок», а просто є ті, кому потрібний більший чи менший прояв уваги з боку вчителя. Батьки усіх учнів відкрито спілкуються, незалежно від матеріального достатку, віри чи ще чогось. Коли батьки та вчителі дбають про те, щоб дитина не стала гордою чи самозакоханою, а поважала й цінувала інших учнів.

Але існує чимало учнівських колективів, де поблажливо ставляться до окремих вчителів чи учнів, до тих, хто більше подобається. Вчителі уважніші до потреб дітей, які є заможнішими. Батьки використовують постійно суворі методи для однієї дитини, а для іншої значно м'якші методи виховання. Усе це демонструє те, що така цінність, як рівність, зовсім не шанується у колективі. [20].

*Толерантність* – одна з не менш важливих та потрібних цінностей. Це є усвідомлення унікальності кожної особистості, яку потрібно прийняти. Толерантна людина розуміє необхідність ставитися з пошаною до інших,

насамперед до інших расових, етнічних, релігійних груп, до їхніх звичаїв та поглядів та створює можливості для розвитку й утвердження їхніх надбань.

Як відомо, різні мови мають своє тлумачення толерантності. На це впливає національна культура та історичний досвід. Але водночас суть толерантності ґрунтується на таких базових ознаках, як: стриманість від насилля та будь-якої шкоди, повага до прав інших людей. Ця цінність сприяє утвердженню правопорядку і демократії та робить доступним досягнення миру. Світоглядним підґрунтям толерантності є відповідальність за охорону людьми природної, культурної, суспільної та індивідуальної різноманітності. Вчитель, який виявляє терпимість, сприймає усіх учнів та розуміє їхні мотиви, є толерантним у своїй щоденній праці, а не лише на словах [28].

У контексті педагогіки соціальні принципи розуміння та осмислення феномену толерантності ґрунтуються на декількох положеннях, а саме:

- суспільство як складна система, стійкість якої зумовлена міжетнічними, міжособистісними зв'язками;
- толерантність є однією з основ досягнення злагоди у суспільстві;
- принцип гуманізму має виступати загальним принципом вивчення толерантності;
- аксіологічним фундаментом толерантної свідомості виступає культура.

На думку А. О. Молчанової, толерантність – дуже важлива умова для знаходження компромісів та подолання конфліктів, адже нетерпимість (протилежне толерантності) веде суспільство в братську могилу. Історія людства містить чимало війн, ідеологічних протистоянь та релігійних переслідувань, що породила нетерпимість. Вона виражається у щоденному житті стереотипами, фанатизмом та образами, а на державному рівні – у порушенні демократичних свобод, расовій дискримінації, переслідуванні за релігійною чи національною ознаками тощо [29].

Розрізняють політичну, міжнаціональну, расову, релігійну, вікову, фізіологічну, гендерну, освітню, географічну, маргінальну толерантності.

Сучасні учні, які спостерігають стрімкий зріст агресивності, конфліктності та протистоянь, мріють про світ без жорстокості та насильства, де найвищою цінністю буде людська особистість, недоторкана та неповторна. Основою толерантності може стати навіть спроба змінити та покращити себе. Учень, який толерантний сьогодні, – це суспільство, яке гуманне завтра. Ставлення до учня з повагою, незалежно від його світогляду та позиції, є важливим принципом процесу виховання. При формуванні такої цінності, як толерантність, цей принцип несе у собі подвійне значення, адже коли вчитель приймає та поважає думку дитини, він є прикладом толерантного ставлення до інших. Виховання толерантності повинно бути в усіх соціальних інститутах, насамперед у сім'ї та школі. Також виховання толерантності – це виховання терпимості та терпеливості до інших думок, цінностей та поведінки.

Глобалізований сучасний світ нагадує людям про різноманіття світу та водночас його єднання. Питання толерантності насамперед стосується того, як в процесі різноманіття можливо створити єдиний культурний простір. Толерантність – важлива соціально-культурна цінність. Також це соціальна норма громадян, яка проявляється у пошані до культурного розмаїття, у праві громадян відрізнятись від інших [30].

Однією з важливих соціально-політичних цінностей є *демократія*. Це поняття, як і багато інших, не є однозначним. Демократія бере початок із давньогрецького суспільства на системі цінностей та ідеалів, серед яких: рівність, свобода, права людини, суверенітет народу тощо. На сьогодні таке поняття, як демократія, має два значення. Перше – як практичний спосіб забезпечити соціальне існування, друге – як цінність етики та моральності.

Проблематику соціально-ціннісного значення демократії започаткував Ю. Хабермас, німецький дослідник, який написав відомі праці «Мораль і комунікація» та «Теорія комунікативної дії» [31].

К. Склярчук вважає, що система демократії є спрямованою на захист волі та свободи кожного зокрема від дій держави, які є незаконними. Досвід показує, що свобода може успішно поглиблюватися, розширюватися та

розвиватися лише в демократії, адже буттям та основою свободи є саме демократія. Тому демократія – це загальнолюдська цінність та форма буття людини у суспільстві, що створює сприятливі умови для життя людини. Демократія – це цінність, яка об'єднує усіх українців та є основою для подальшого розвитку держави [32].

Перед сучасним світом, який наповнений кризою суспільного буття та розвиток якого стає ще більш непередбачуваним та розбалансованим, особливої актуальності набуває проблематика відповідальності, адже це стосується зокрема кожної людини.

Від усвідомлення суспільних вимог та потреб, організації свого життя відповідно до них – залежить збалансований та нормальний розвиток суспільства.

Існує чимало підходів до визначення поняття *відповідальність*. Словник української мови описує відповідальність як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» [8, с. 620].

У педагогічному енциклопедичному словнику відповідальність постає як «відношення залежності людини від чогось, що дає підстави для прийняття рішень і чинення дій, спрямованих на збереження чогось або сприяння чомусь» [33].

С. Рубінштейн розуміє відповідальність як втілення найглибшого, принципового та істинного ставлення особистості до життя. На його думку, відповідальністю є не лише усвідомлення наслідків зробленого, а й за втрачене, адже кожна здійснену дію не повернути назад [34].

К. Абульханова-Славська виокремлює деякі фактори, які перешкоджають або забезпечують прояви відповідальності. Серед факторів, які забезпечують відповідальність людини, є «незалежність від контролю ззовні, самостійність, впевненість у власних критеріях та у собі, усвідомлення цілісності завдання» тощо. Дослідниця показує, що людина, яка є відповідальною, знає, що робить, та передбачає наслідки власних дій, адже саме така цінність, як



відповідальність, змінює зовнішній обов'язок на внутрішню потребу особистості. Також авторка наголошує, що відповідальна людина є такою не тільки через страх перед певними наслідками, а й через готовність та бажання своєчасно попередити та не допустити ці наслідки [35, с.112].

А. Макаренко вважає, що формування відповідальності звершується лише через колектив і в колективі, де є чітко зафіксовані обов'язки та кожен є залученим до діяльності. За його словами «у колективі кожна окрема особистість має узгоджувати свої особисті прагнення з прагненнями інших (усього колективу) так, щоб особистісні цілі не були антагоністичними стосовно загальних цілей» [36, с. 193].

Василь Сухомлинський вважав предметом відповідальності обов'язки перед рідними, друзями, народом, а не лише перед суспільством і колективом. Він описував відповідальність як одну з внутрішніх якостей людини, в якій поєднується суспільне та особистісне.

Автор постійно наголошував, що усвідомлення відповідальності контролює слова, поведінку людини. Це він говорив з багаторічного досвіду спостережень за розвитком дітей та дорослих. Моральна відповідальність основана на внутрішніх переконаннях людини, на її почуттях, волі та самосвідомості, тому Василь Сухомлинський і писав, що «моральною особою ти станеш лише тоді, коли в твоїй душі назавжди оселяться совість, скромність, відповідальність і обов'язок» [37, с. 26].

Концепція Нової української школи містить інформацію про те, що випускник повинен бути інноватором, особистістю та патріотом, який чинить згідно з морально-етичними принципами, поважає права та гідність людини, приймає важливі та відповідальні рішення, а також безкорисливо служить [38].

Чому *патріотизм* є також важливою цінністю? Особливо для сучасних дітей, підлітків саме патріотизм відіграє важливу роль. Адже події останніх років, а саме Майдан, анексія Криму, а на сьогодні і війна – змушують переосмислити своє ставлення до рідної країни, мови та культури. Без цієї

цінності життя особистості, зокрема соціальне, є неповноцінним та збідненим. У перекладі «патріот» – співвітчизник (з грецької), а «патрія» – батьківщина.

Відомий академік І. Д. Бех звертає увагу на те, що патріотизм – важлива складова суспільної свідомості, яка проявляється в почуттях, настроях, у своєму ставленні до способу життя, історичної та культурної спадщини народу тощо. Це є добровільна та свідомо позиція, яку приймають громадяни, де пріоритет державного та суспільного є не якимось обмеженням, а умовою розвитку суспільства та стимулом власної свободи [39].

Патріотизм завжди спрямований на справжні об'єкти і проявляється у діяльності та вчинках людини. Саме діяльність є визначальною, адже вона перетворює теорію в конкретні справи та вчинки для держави та суспільства. Значення та роль патріотизму стрімко зросли на крутих історичних поворотах, коли суспільство розвивається під час соціальних конфліктів, криз, стихійних лих, а особливо під час війни. В такі періоди проявляється особлива жертівність та високі пориви в ім'я своєї Батьківщини [40].

Науковці І. Д. Бех та К. І. Чорна характеризують патріотизм як сукупність потреб, а саме:

- потреба держави, яка зацікавлена в тому, щоб у разі небезпеки громадяни змогли відстояти суверенітет, незалежність та територіальну цілісність своєї держави;
- потреба суспільства, якому важлива моральна єдність та праця для спільного блага;
- потреба особистості, що прагне належних умов для гідного та вільного саморозвитку.

Основними складниками так званого почуття патріотизму доцільно вважати моральну стійкість; любов до держави, народу; відданість Батьківщині; жертівність та інші якості [41].

Також І. Бех зазначає, що почуття патріотизму переплітається з почуттям любові до свого народу, а от любові до Батьківщини передуює почуття довіри до неї [42].

Сьогодні кожному дуже важливо мати патріотичне виховання. Адже сучасні виклики, події вимагають цього якнайбільш. Правильне патріотичне виховання формує свідомість особистості, яка розглядатиме державу як гарантію власного розвитку, що опирається на ідеї соціального добробуту, гуманізму, відповідальності, виваженості, демократії, свободи та толерантності.

Патріотизм розвиває та об'єднує державу. Це усвідомлення відповідальності за долю держави. Незалежно від коріння, віри – людина може бути патріотом, якщо вона любить країну та є громадянином.

Ще однією цінністю, на якій також базується виховний процес Нової української школи, є *довіра*. Саме взаємна довіра є головним складником успішної співпраці між вчителями та учнями, батьками та дітьми, суспільством та державою.

У давньогрецькій та латинській мовах слово «довіра» використовували як укорінене у слові «віра». Мислителі Стародавнього Риму та Стародавньої Греції сутність поняття «довіра» виводили з особливостей та змісту слова «віра», яке є кореневим. Віру розуміють по-різному: впевненість у комусь чи якійсь чесноті когось; впевненість у розумності та правильності поведінки людини; переконання щодо чогось чи когось тощо. Довіра – певне сподівання, очікування, яке існує та виникає на основі саме віри в особливу якусь чесноту іншої людини [43].

Різні дослідники у соціальній психології зазначають різні типи довіри, серед яких: надійність, відчай, результат безвихідності.

Е. Еріксон розглядає довіру як психологічну та фундаментальну передумову людського життя. Він вважає наріжним каменем повноцінної та здорової особистості почуття довіри до людей, до себе, до світу [44].

Ю. Таран характеризує довіру як те, що відноситься до дії іншої людини і містить у собі очікування, як людина поведе себе в різних ситуаціях. Довіра важлива тоді, коли особистість повинна діяти, можливо, і ризикуючи. Довіра відображає прагнення людини до формування певних відносин з оточуючими

та сутність людського буття, тому довіра є одним із видів соціальних відносин [42].

*Турбота про інших* є досить актуальним питанням сьогодення. Деякі дослідники зазначають, що ставлення до ближніх часто є маніпулятивним, бюрократичним та формальним. Часто можна почути, що турбота є важливою та необхідною якістю особистості, але водночас у реаліях нашого життя не вистачає необхідної допомоги та турботливості.

О. М. Вержиховська пояснює турботливість або ж чуйність як внутрішнє ставлення людини до ближнього та передбачає співпереживання і співчуття до інших; уважність до людських проблем, інтересів, почуттів та думок, тактовне ставлення навіть до їх гордості та самолюбства. На думку дослідниці, ця якість тісно переплітається зі скромністю, повагою, співчуттям, великодушністю, довірою, шляхетністю, благородством [45].

*Солідарність* – одна з не менш важливих цінностей.

С. М. Прилипко зазначає, що ідея солідарності виникла від факту життя у суспільстві та виходить із почуття відповідальності, що об'єднує всіх – минуле, теперішнє та майбутні покоління. Солідарність – основа суспільства. Оскільки людина працює та мешкає в суспільстві, вона не здатна обійтися без допомоги інших, особливо тоді, коли настає старість, хвороба, бідність, самотність тощо.

Людина – соціальна особистість та складає частину солідарного цілого. Тому можна сказати, що солідарність є спільністю інтересів, єдності дій та спільної відповідальності. Кожен член суспільства несе відповідальність не лише за себе, а й за інших. Ця відповідальність є взаємною, оскільки держава заохочує людину служити суспільству.

Ідея солідарності ґрунтується на обов'язках та підтримці громадян один перед одним та державою; на допомозі слабким. Солідарність передбачає цілеспрямоване об'єднання і єдність різних верств і груп суспільства довкола основних цінностей та цілей, визначених державою [46].

*Повага до рідної мови та культури* – цінність, яка тісно переплітається з патріотизмом. Вивчати українську мову потрібно не лише для того, щоб вміти

нею розмовляти. Мова формує особистість, яка є носієм рідної мови, історії та культури, яка дбає також про культуру свого мовлення.

Пізнання мови бере початок із занурення в її духовну суть, розвитку естетичних цінностей та моральних позицій. Коли вчитель навчає рідної мови учнів, він тим самим розвиває духовні перспективи учнів.

І. Огієнко у своїй книзі «Наука про рідномовні обов'язки» наголошує, що рідна мова є плодючим підґрунтям для духовного зросту, адже вона відбиває культурні та історичні цінності, поведінку народу та спосіб думання. Автор заохочує в родині розмовляти рідною мовою, охороняти честь мови, берегти родове ім'я та прізвище, дітей вчити рідною мовою, розвивати мову, а також ставитися шанобливо. І. Огієнко зауважує, що саме рідна мова найбільше та найглибше задовільняє людину, а державі приносить потужні патріотичні характери [67].

Серед морально-етичних цінностей виокремлюють таку цінність, як *повага до себе (самоповага)*.

Згідно з різними науковими дослідницькими підходами та напрямками, поняття «самоповага» тлумачиться по-різному. Цей термін у дослідників представлений через зв'язок із самосвідомістю, самооцінкою, самосприйняттям, самоствавленням, моральною вихованістю та з почуттям власної гідності.

Відомі дослідники І. Кон, А. Маслоу, К. Роджерса, Р. Мей, В. Франкл та інші опрацьовували у своїх працях поняття «самоповага» як важливий компонент у самосвідомості людини.

Праці В. Століна та С. Панталеєва пояснюють феномен самоповаги як частину системи самоствавлення. С. Коперсміт, Л. Уелс та Г. Каплан розглядають систему окремих самооцінок індивіда, які формують самоповагу [48, с.183].

Поняття самоповаги є репрезентованим в наукових вимірах психології, педагогіки, філософії та інших науках і за своїм виявленням є мультидисциплінарним. Кожна окрема галузь науки втілює власне бачення

поняття «самоповага» через парадигму наукового пошуку, який точно визначає повне уявлення стосовно вираження цього поняття [48, с.185].

Дослідниця В. Раєва зазначає, що люди, які досягають справді поставлених цілей – мають високий рівень самоповаги, а ті, що спланували високі цілі та не виконали їх, не досягли визначеної мети – низький рівень самоповаги. Самоповага тоді буде стійкою, коли в основу покладена справжня повага зі сторони. Повага до себе, яка є результатом жалості, статусу, становища в соціумі, лестоців чи страху, не буде психологічно стійкою.

*Повага зі сторони інших* – це цінування дій індивіда та визнання його іншими. Потреба в повазі від соціуму відзеркалюється в прийнятті особистістю самої себе. К. Роджерс зазначає, що однією з важливих умов формування самоповаги є потреба позитивної уваги від соціуму. Оскільки незадовільнення потреби в повазі створює почуття залежності, слабкості та неповноцінності. Чим більше переживань з приводу того, як приймають індивіда значущі та важливі оточуючі, тим менша здатність діяти конструктивно. Звичайно, ставлення до людини не є абсолютним, хоч залежить від її якостей та вчинків, адже підпорядковується специфічним рисам оточуючих, загальноприйнятим стереотипам поведінки та впливам різних зовнішніх ситуацій. Тому, звертаючи на це увагу, слід досить обережно формувати самоповагу за думкою інших [48, с.193].

Часто самоповагу репрезентують через *самооцінку*. Занижена самооцінка призводить до тривожності. Ця взаємодія має вплив на процес адаптивної тривоги та є причиною дезадаптації людини, деформує розвиток, призводить до виникнення виснажених емоційних станів.

У більшості досліджень самооцінку пояснюють як цінність та значущість, яку приділяє собі людина загалом, а також окремим сторонам власної особистості, діяльності та поведінки. Самооцінка має вплив на діяльність, розвиток та поведінку особистості, на стосунки з іншими. Самооцінка буде основою для прийняття власної успішності чи неуспішності, досягнення мети рівня домагань людини.

Самооцінку визначають за такими вимірами:

- за рівнем: висока, середня та низька;
- за взаємозв'язком із реальною успішністю: адекватна та неадекватна (завищена або занижена);
- за будовою: конфліктна, безконфліктна.

Формування самооцінки відбувається на основі оцінки результатів особистої діяльності, оцінок оточуючих та на підставі співвідношення реального з ідеальним уявленням про себе.

Неадекватна самооцінка часто є каталізатором для виникнення тривожності, хоч оптимальний певний її рівень є запорукою успішної діяльності [49].

Взагалі, самоповагу доцільно досліджувати з власною гідністю як один компонент ставлення людини до власної успішності. Джерельна основа розвитку самоповаги – сформованість засобу самопізнання людини. Важливою складовою цього засобу є процес самооцінювання. Тому самоповагу та почуття гідності розглядають, як ставлення людини до реальної успішності у співвідношенні з власними домаганнями. Самоповага розвивається на фізичному рівні (відчуття особистістю власної унікальної фізичної організації), на соціальному (усвідомлення приналежності до якоїсь певної групи, народу, сім'ї), на духовому (усвідомлений вибір індивідуальних якостей, стилю життя, здібностей та цінностей [50]).

### **1.3. Психологічні аспекти дослідження**

П'ятикласники перебувають у досить непростому періоді. Адже підлітковий вік називають ще перехідним, насамперед у біологічному сенсі, тому що це період статевого дозрівання. Усі підлітки є школярами та знаходяться під опікою батьків. Провідна діяльність дітей цього віку – навчання. У п'ятикласників виникає почуття дорослості, що приносить нові домагання. Через це відбуваються вікові конфлікти, а також їхнє переломлення

у самосвідомості школяра. В цілому підлітковий вік – період завершення дитинства.

Саме на цьому етапі діти досить довірливі та відкриті, а також визнають авторитет дорослих і потребують підтримки від батьків, вчителів. Саме п'ятикласники адаптуються до середньої школи, тобто пристосовуються до нових вимог та умов, нових видів діяльності, відносин, режиму життєдіяльності. У п'ятикласників змінюються динамічні стереотипи діяльності, спілкування, психічні процеси [51].

Адаптація характеризується різними проявами не лише у зовнішньому житті підлітка, а й у внутрішньому. Найбільш помітними є зміни у поведінці п'ятикласників. Діти стають неуважними, непосидючими (іноді повільними), крикливими, ігнорують зауваження. Щодо внутрішніх змін, у підлітків розвивається інтелектуальна та пізнавальна сфери, змінюються психічні процеси, формується теоретичне мислення, сприйняття і пам'ять стають осмисленими, змінюється соціальна ситуація навчання та внутрішня позиція учня.

Н. Степура під час дослідження різних проблем, пов'язаних із навчанням у школі, досить часто послуговується поняттям «шкільна дезадаптація» [52, с. 50]. За словами дослідниці, цим поняттям позначають відхилення у процесі навчання, що проявляються через неуспішність у навчанні, конфлікти з однокласниками та вчителями, порушення дисципліни. Сюди відносять також невірноважені реакції на стреси та проблеми, негативізм, різку та несподівану втрату цікавості до навчання, асоціальну поведінку та інші відхилення.

Основними факторами, що викликають шкільну дезадаптацію, є:

- неправильне виховання в сім'ї;
- неправильна підготовка дитини до шкільного навчання;
- соціальна та психологічна занедбаність;
- порушені стосунки у класі та школі;
- індивідуальний психічний розвиток дитини (соматична ослабленість, підвищена збудливість та надмірна чутливість нервової системи тощо).



Від п'ятикласників, на відміну від початківців, очікують відповідальної, більш самостійної та незалежної поведінки. До таких змін не готові багато учнів.

У 10-11-річних дітей постає ряд специфічних проблем, які зумовлені сукупністю особистісних та психофізіологічних змін, значними вимогами до темпу навчання та інтелектуального розвитку. Внаслідок цього виникає перевтома, напруження психіки, труднощі при спілкуванні з однокласниками та педагогами, високий рівень тривоги.

Існує низка психопрофілактичних заходів, які є ефективними:

- батьківські збори, на яких подається інформація про процес адаптації, її особливості та можлива допомога зі сторони батьків;
- різні опитування, які спонукають батьків до подальшої роботи (вони стають уважнішими, виробляються спільні методи поведінки, знімається напруження);
- практикуми та семінари для вчителів (акцент на сильні сторони учнів, врахування психофізіологічних особливостей п'ятикласників під час навчання тощо);
- окремі заняття в групах з новоприбулими учнями для вироблення ефективної організації навчання та форм спілкування);
- індивідуальна праця з дітьми «групи ризику» (з порушенням поведінки, з проблемних сімей, з низьким рівнем успіху в навчанні) [52].

Розвиток юнаків та дівчат дещо відрізняється. Юнаки як фізично, так і психологічно є сильнішими. Для хлопців підліткового віку характерне доброзичливе ставлення, сміливість, схильність ризикувати, готовність спілкуватися. Дівчата навпаки характеризуються недовірливістю, емоційною нестабільністю, тривожністю та іншими психологічними ознаками, які відсутні у юнаків [53].

За О. А. Хоменко, віковими особливостями п'ятикласників є підвищена стомлюваність; захоплення кіномистецтвом, музикою та колекціонуванням;

прагнення мати хороших та вірних друзів; висока емоційність; відраза до заборон, які необґрунтовані тощо.

Також існує ряд індивідуальних особливостей п'ятикласників, серед яких: страх самовираження та страх перевірки знань; загальна тривожність, надмірна чутливість, боязкість; низька опірність стресові; страхи та проблеми у відносинах із вчителями.

О. А. Хоменко виокремлює такі труднощі п'ятикласників, як-от: підвищений обсяг та нові вимоги до оформлення робіт на уроках і вдома; необхідність самостійно працювати з новою інформацією тощо. Існують ознаки, за якими можна побачити складнощі у період адаптації учня. Це небажання ділитися враженнями про шкільний день; безсонні ночі та стомлений вигляд учня; складнощі з пробудженням, в'ялість; погане самопочуття [54].

Психофізіологічні та психологічні дослідження показують, що п'ятикласники можуть досить емоційно реагувати на нові умови та впливи, що може призвести до різних функціональних відхилень та соматичних хронічних хвороб. Часто спостерігається зростання емоційної нестійкості, неорганізованість, «протестна» поведінка. Однак як ознаки успішної та правильної адаптації психологи виокремлюють:

- задоволення учня процесом навчання;
- успішність та легкість засвоєння матеріалу;
- задоволення учня відносинами з однокласниками та дорослими;
- самостійність учня у виконанні завдань.

Серед чинників, які мають вплив на успішний перехід до середньої школи, є важливою зміна умов форм організації навчання. Насамперед це стосується збільшення навантаження (перехід до теоретичного викладання матеріалу, а не наочного); проведення уроків новими вчителями, які мають різний рівень вимог, індивідуальні особливості діяльності та поведінки; можлива зміна школи чи класу тощо [55].

Новий рівень психічного та інтелектуального розвитку – одна з основних характеристик п'ятикласників. Передусім це проявляється в плавному переході до абстрактного мислення. У дітей з'являються вміння та навички групувати, систематизувати та аналізувати складні явища, бачити спільне та відмінне. Тому зміст предметів вибудовується систематично та чітко вводяться нові терміни. Але, враховуючи те, що абстрактне мислення у п'ятикласників ще не повністю сформоване, вчителі повинні вводити нові поняття поступово та дозовано, опираючись на відомий матеріал.

Пам'ять п'ятикласників є частково логічною та спрямована на усвідомлення і виявлення внутрішніх зв'язків задля осмислення певних явищ, на основі чого відбувається запам'ятовування. Саме логічна пам'ять характеризується попередньою роботою мислення: аналізується навчальний матеріал, виявляються опори, що сприяють процесу запам'ятовування. Ця учнівська робота здійснюється у складанні власних схем, таблиць, планів, знаходженні та записі ключових слів. Тому в навчальному процесі вчителям необхідно пропонувати не лише мовленнєвий та мовний матеріали, а й формувати продуктивні стратегії в навчанні. Сюди відносять інтелектуальні карти, мнемотехніку (запам'ятовування методом асоціації), хронологічні шкали тощо [56].

У підлітків зростає прагнення бути самостійними, яке зумовлене психічним розвитком, життєвим досвідом та дозріванням організму. Водночас їм вкрай необхідна тактовна та доброзичлива підтримка від дорослих. Діти цього віку ще не зовсім усвідомлюють свої дії, не прагнуть аналізувати їх, тому часто не хочуть визнавати свою провину, намагаючись виправдатись. Підліткам дуже важко визнавати свої недоліки та помилки, адже це руйнує внутрішні складові власної особистості.

Розвиток уваги у підлітковому віці пов'язаний із формуванням вмінь працювати та вчитись. Виробляються навички свідомо спрямовувати свою увагу на об'єкти, переборювати відволікання, розподіляти увагу та переключати на інші завдання. Ці зміни пов'язані ще і з розвитком мислення.

Зростає стійкість, концентрація та обсяг уваги. Підлітки намагаються сконцентруватися на об'єктах, які подані навіть в думках чи уявно. Вдосконалюється вміння переключати та розподіляти увагу. Зростають елементи саморегуляції та самоконтролю. У п'ятикласників розвиток уваги також пов'язаний із формуванням наполегливості.

Відчуття та сприймання у підлітковому віці функціонують та розвиваються взаємопов'язано. Відчуття стають диференційованішими та тоншими.

Сприймання у підлітків стають змістовнішими та починають характеризуватися послідовністю і планомірністю. Тому необхідною умовою успішного засвоєння навчального матеріалу є інтелектуалізація саме процесів сприймання.

Підліток починає будувати міркування на підґрунті висунутих гіпотез. У цьому віці розвивається здатність до розв'язання різних задач та експериментів подумки. Отже, у п'ятикласників формується самостійне, активне, творче мислення.

Психічний розвиток цього віку пов'язаний із подальшим розвитком мовлення, який відбувається завдяки оволодінню граматичними, лексичними, фонетичними можливостями рідної мови. У багатьох виникає інтерес до написання віршів.

Варто зауважити, що психіка в учнів підліткового віку характеризується емоційною нестабільністю. Це зумовлено зміною нервової системи, тому і спостерігається підвищена збудливість та емоційність. Така поведінка повинна сприйматися швидше як прагнення дати думкам висловитися. Це є прояв процесу зародження критичного мислення.

Часто п'ятикласники мають певні професійні наміри, тому прикладають чималі зусилля для підготовки до майбутнього, про яке мріють. Чим стійкіші та утверджені професійні наміри, тим диференційованіше підліток ставиться до шкільних предметів (поділяє на важливі та неважливі для нього) [57, с. 25-31].

У період підліткового віку в учнів утверджуються цінності та з'являються ідеали, які мають вплив на взаємодію з суспільством.

Отже, розвиток психіки та вікові зміни п'ятикласників зумовлюють збільшення дидактичних завдань, які розв'язуватимуться в освітньому процесі.

#### **1.4. Лінгводидактичні засади дослідження**

Одне з головних завдань у вивченні української мови у 5 класі – сформувати духовний світ учнів, їхні світоглядні ціннісні уявлення, загальнолюдські ціннісні орієнтири, тобто через рідну мову прилучити до важливих культурних надбань людства та українського народу.

Чимало дослідників вивчають питання ціннісних орієнтирів учнів у контексті ідей НУШ.

М. Ю. Кравчук та А. І. Маринич досліджуєть засоби патріотичного виховання учнів. Вони наголошують, що формування почуттів патріотизму залежить від емоційної сфери вчителя та учнів. Важливою складовою патріотичного виховання є читання різних художніх творів, оскільки художня література розширює кругозір дітей, формує в них основу світогляду та духовно-моральні уявлення, що є основою патріотичного виховання. За їх словами, ефективним також є використання художнього, яскравого слова, приклади морального вибору та становлення героїв творів [58, с. 45-46].

Гідність – один з базових елементів у самосвідомості людини. У школі цінним є кожен, незважаючи на різні особливості. Важливо вчити учнів мати хорошу самооцінку та вибудовувати кордони. Аби запобігти булінгу, який часто спостерігається у школах, необхідно бути відкритими з дітьми, щоб вони вміли та не боялися звернутися до вчителя по допомогу. А також варто проводити групові роботи всіх учнів із практичним психологом.

Довіра – базова, вихідна передумова ефективного спілкування. Для її формування використовують різні тренінгові заняття, бесіди, аналізують твори художньої літератури. Також повинні бути довірливі та відверті стосунки у

сім'ї, адже це сприяє хорошому розвитку дитини. Вчителі та сім'я повинні давати можливість дітям діяти самостійно та довіряти їм. Щоб сформувати цінності у дитини, важливо поважати її, любити незалежно ні від чого та розуміти її внутрішній стан [59, с.124-126].

Турбота – важлива та необхідна цінність. Вчителька початкових класів О. Логачова перелічує методи, як можна навчити учнів проявляти турботу. Різні життєві події у житті дітей можуть стати предметом уваги: день народження когось із рідних, хвороба тата, повернення з війни чи будь-що інше. Саме так об'єднується домашнє та шкільне життя. Таким чином діти вчаться проявляти турботу один до одного. Також варто проводити різні види спілкування, бесіди щодо цієї теми [59, с.144].

В наш час, особливо після початку повномаштабної війни, актуальним є питання формування громадянськості учнів. Педагоги сьогодні можуть використовувати ефективні методи організації патріотичного виховання. Це можуть бути навіть екскурсії до історичних пам'ятників, визначних місць; бесіди зі старшими цікавими людьми, розповіді вчителя; розв'язання різних проблемних ситуацій; участь в громадському житті тощо. За допомогою вище сказаного у дітей формується любов до Батьківщини, повага до культури, звичаїв [59, с.167].

О. А. Коровка виділяє два шляхи формування цінностей. Перший – культура спілкування, оскільки нездатність зрозуміти один одного, низький рівень мовлення негативно позначаються на успіхах людей, навчанні, праці та на самопочуттях. Саме з культури спілкування формується духовний світ особистості. Тому педагог повинен вміти будувати відносини з дітьми, мати правильний підхід до них, вірити в хороші якості учня тощо. Отже, саме майстерність та такт учителя впливають на осмислення й оцінювання дитиною власних та чужих дій, на вироблення адекватної самооцінки. Умовами успішного спілкування є: оволодіння дітьми моральними нормами та взаєминами; створення педагогічних ситуацій (гарантованого успіху, морального вибору); надання можливостей для успішної самореалізації.

Другий шлях формування ціннісних орієнтирів – самоствердження особистості. Підлітки починають набувати власний життєвий досвід та починають мислити широкими моральними поглядами [60].

Дослідник І. В. Кирильчук провів дослідження на визначення цінностей особистості. За результатами встановлено, що на початку навчального року школярі мають певну незадоволеність, яку пояснюють нерозумінням нового матеріалу та нових занять. В учнів виникає тривога щодо неспішності в навчанні. Школярі відчувають втрату надійності та захищеності в стосунках із батьками, що пояснюється зміною соціальної ситуації у розвитку. За результатами їхнього дослідження, п'ятикласники найбільше боялися перевірки знань та публічних виступів.

Більшість п'ятикласників ходять до школи заради спілкування. Інтерес до навчання у них невисокий. Значна кількість учнів бажає працювати з легкими завданнями.

Щодо цінностей п'ятикласників, то, за результатами одного з досліджень І. В. Кирильчука, до найважливіших цінностей відноситься почуття задоволення, особистий ріст, любов та прихильність. Учні прагнуть розвивати себе, мають велику потребу у близьких людях. Також для дітей цього віку важливо мати своє коло спілкування, бути частиною будь-якої групи.

Меншість опитуваних учнів обрала такі цінності, як: духовна культура та служіння людям. Більше уваги вони приділяють безпеці, захищеності, здоров'ю [61].

Формувати національні цінності у п'ятикласників, на думку Н. Б. Голуб, з найкраще на вступних уроках. Учні можуть вивчати загальну інформацію про українську мову, поповнювати словниковий запас різними лексемами, ціннісними поняттями, крилатими висловами, фразеологізмами, які формують національні цінності (повага до української мови, культури; патріотизм). На уроці «Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова – державна мова України» можна формувати в п'ятикласників вміння влучно

добирати засоби виражати своє ставлення до мови, слова та пісні; виховувати почуття гідності, любов до української мови тощо.

Для виховання поваги до історичного українського минулого варто використовувати різні тексти про козацьких ватажків, боротьбу народу із загарбниками тощо. Можна застосовувати ретроальтернативні завдання; аналізувати художній текст, який описує історичні події; працювати над епіграфом; самостійно добирати афоризми; зіставляти власну життєву практику з цінностями певної епохи; самостійно оцінювати та аналізувати історичні події тощо [62].

За С. Панченко, вчителі української мови визначили ефективні напрямки роботи з дітьми, які є орієнтирами для формування ціннісного ставлення людини до суспільства. Найголовнішою формою змісту в сучасній освіті є те, що вивчення української мови спрямоване на розвиток комунікативної компетентності учня, мовної особистості та системи власних духовних, мовних та культурних цінностей. В мові найяскравіше проявляється висока державна цінність – ментальність українця. Тому перед вчителем постає завдання налаштовувати школярів на усвідомлення гуманістичних цінностей та виховувати їхню самосвідомість засобами української мови.

У своїй роботі С. Панченко описує сучасні методи, прийоми особистісно зорієнтованої навчальної діяльності. На її думку, важливу роль відіграють вдало підібрані до уроку епіграфи, поезії, ключові слова, уривки різних творів, які надихають школярів до роботи. Як додатки можна використовувати ілюстрації гарних краєвидів України та інше.

Учні користуються пам'яткою «Мовленнєвий етикет, уміння слухати, розповідати (толерантна людина)» [3, с. 144], у якій зазначені такі моменти: не перебивай та не насміхайся зі співрозмовника; умій поважати гідність іншого; умій співпрацювати; твоя думка не єдина тощо.

Для формування патріотизму використовують дидактичні матеріали, що руйнують стереотип дефіциту в українській мові та її неповноцінність, який



насаджувався українцям протягом попередніх поколінь. Вивчаючи різновиди речень, учні, окрім теорії, виховують шанобливе ставлення до історії [3].

### **Висновки до першого розділу**

Цінністю називають те, що має якусь духовну або матеріальну вартість; значущість та важливість чого-небудь. Існує так звана ієрархія цінностей, яка вибудовується внаслідок обрання особистістю ціннісних переваг.

Серед функцій ціннісних орієнтацій виділяють такі: забезпечення внутрішнього світу гармонійністю; долучення людини до суспільних норм; самовизначення індивіда та реалізація здібностей.

Існує чимало різних класифікацій цінностей. Найпоширеніша у філософії, яка поділяє цінності на логічні, естетичні, економічні, етичні та релігійні.

Виховний процес НУШ базується на морально-етичних цінностях, таких як чесність, рівність, гідність, повага до людей, справедливість, довіра, турбота; та на соціально-політичних, а саме: свобода, демократія, відповідальність, патріотизм, солідарність, культурне розмаїття.

Щодо формування цінностей у п'ятикласників, варто звернути увагу на їхню психологічну складову. Адже цей вік є досить непростим. Перехід із початкової школи до середньої є дещо складним. П'ятикласники адаптуються до нової форми уроків, навчання. Дітям підліткового віку необхідна підтримка від дорослих. У п'ятикласників зростає концентрація, обсяг, стійкість уваги; вони намагаються розподіляти свою увагу. Їм притаманний логічний вид пам'яті.

Існують певні складнощі у дітей підліткового віку. Серед них: великий обсяг робіт, нові вимоги щодо їх оформлення, необхідність самостійно опрацювати новий матеріал тощо.

Чимало дослідників цікавило питання формування цінностей на уроках української мови у п'ятикласників. Були проведені різні експерименти, які допомогли віднайти шляхи формування ціннісних орієнтирів. Це різні вправи, завдання, тексти тощо.

Отже, у першому розділі ми узагальнили науковий досвід, пов'язаний із темою нашого дослідження, зокрема проаналізували поняття «ціннісні орієнтири» з різних точок зору, схарактеризували найважливіші ціннісні орієнтири в контексті ідей НУШ, дослідили психологічні та лінгводидактичні аспекти формування ціннісних орієнтирів у п'ятикласників.

## РОЗДІЛ II

### МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ П'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

#### 2.1. Аналіз програм і підручників для 5 класу з боку теми дослідження

Модельна навчальна програма з української мови для 5 класів створена згідно з Державним стандартом базової середньої освіти, який був затверджений 2020 року з метою впровадження компетентнісного підходу в процесі навчання української мови.

Згідно з начальною програмою з української мови (О. В. Заболотний, В. П. Лавринчук та інші), метою навчання рідної мови є формування духовно багатой, національно свідомої мовної особистості та компетентного мовця. Одним із завдань навчального предмета є формування духовного світу учнів, загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Знання допоможуть в особистісному розвитку, в облаштуванні свого життя, стануть засобом соціалізації учнів. Результатом навчання мають бути і цінності, які випускник здатен продемонструвати після закінчення освітньої програми.

Модельна навчальна програма містить ряд ключових компетентностей: вільне володіння українською мовою; здатність спілкуватися державною та іноземними мовами; компетентності в галузі техніки, технологій та природничих наук; математична, екологічна компетентності; інноваційність; інформаційно-комунікаційна, громадянська та соціальна компетентності; підприємливість, фінансова грамотність; навчання протягом життя та культурна компетентність.

Громадянська та соціальна компетентності передбачають усвідомлення учнями демократичних ідей, рівності, справедливості, прав людини, рівних можливостей і прав. Також вміння поводитися в різних конфліктних ситуаціях, які пов'язані з проявами дискримінації; уміння цінувати себе, культурне

розмаїття. Ці компетентності визначають повагу до прав людей та активність у шкільному житті.

В кожному розділі сформульовані ціннісні орієнтири, які мають формувати в учнів ті компетентності, що необхідні для самореалізації в соціумі. Концепція НУШ зорієнтована на формування в учнів ціннісних суджень і ставлень, які є основою для успішної взаємодії з суспільством.

У модельній програмі «Українська мова 5-6 класи» О. В. Заболотного визначено зміст предмета, очікуванні результати учнів та різновиди навчальної діяльності. Основна частина модельної програми складається з навчальних тем, де представлені очікувані результати, зміст та види навчальної діяльності.

Концепція НУШ зорієнтована на формування ціннісних орієнтирів, які є основою успішного особистого життя та відносин із суспільством. Категорія ціннісних орієнтирів включає в себе три компоненти: емоційний, що передбачає переживання цінності явищ; пізнавальний – розуміння сутності явищ, їх якостей та властивостей; мотиваційний, що визначає готовність до дій відповідно усвідомленої цінності під час вибору.

Автори модельної навчальної програми наголошують, що в основу вивчення української мови варто покласти принцип народності, оскільки він допоможе виховати любов до слова та мови, через засвоєння дітьми народного мовного етикету та використання народної творчості. Велику роль відіграють приказки та прислів'я, які прикрашають народну дидактику, роблять урок емоційно насиченим, допомагають учням розвивати усне мовлення та формувати свої думки і уявлення. Визначені цінності сприяють пізнанню мовної картини всього світу, входженню людини в соціум та засвоєнню соціокультурних відомостей.

Під кожною темою розписані ціннісні орієнтири, які формуються під час вивчення матеріалу. У вступі представлені цінності, що заохочують поважати рідну мову, державу, виконувати обов'язки громадянина України. Це патріотизм та повага до рідної мови. Наголос поставлений також на важливість

вільного володіння українською мовою та на необхідність розпізнання маніпулятивного спілкування.

Під час повторення і узагальнення вивченого раніше учні засвоюють такі ціннісні орієнтири, як: повага до людей, доброта, любов до рідного краю та гордість за народ. Гідність формується при усвідомлення цінності свого життя та збереження здоров'я, а також прагнення до фізичного здоров'я. Також авторами зазначено тезу про прийняття правильних дій під час вибору.

В наступній темі «Лексикологія. Групи слів за значенням» ціннісними орієнтирами, які формуються в дітей, є гідність (усвідомлення себе, взаємозв'язок природи і себе), повага до людей (налагодження контакту з іншими за рахунок дотримання правил мовленнєвого етикету), патріотизм (вміння поважати національні символи).

Вивчаючи будову слова та орфографію, автори модельної програми пропонують формувати такі ціннісні орієнтири: усвідомлення важливості здорового та активного способу життя, потреби в спілкуванні, поваги до українських традицій, історичного та культурного надбання українського народу, до мистецтва.

Наступна тема знову містить у собі ідею формування патріотизму в учнів (повага до українських культурних цінностей), а також формування взаємоповаги та взаємодопомоги.

Під час вивчення фонетики, графіки, орфоепії та орфографії п'ятикласники мають навчитися знову ж таки бути справжнім патріотом; мати національну самосвідомість та ідентифікацію; любити українську культуру, традиції, звичаї та обряди, плекати рідну мову, помічати її красу та естетичну довершеність тощо.

У наступній темі представлені такі цінності, як: довіра (дружба, товарицькість), толерантність, а також відповідальність за своє здоров'я (важливість його збереження).

Чесність, гідність та справедливість; плекання національних цінностей; повага до рідного народу та краю; готовність до розв'язання різних

комунікативних проблем; любов та повага до батьків тощо формуються під час вивчення синтаксису, зокрема у темі «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення». Також автори знову пропонують звертатися до патріотизму (повага до народу та рідного краю, плекання національних цінностей).

Під час повторення вивченого запропоновано формувати такі цінності, як: повага до культурного надбання та історії українського народу; повага до оточуючих та взаємодопомога, а також позитивне світосприйняття.

Кожна наступна тема включає в себе формування патріотичних цінностей.

Щодо пропонованих ціннісних орієнтирів для 6 класу, вони практично однакові або ж переплітаються. Знову ж вступ розпочинається формуванням патріотизму, культурного розмаїття та гідності. Автори закликають до усвідомлення естетики української мови та її багатства, до необхідності вільного володіння українською мовою, поваги до культурного надбання та історії українців, до усвідомлення важливості соціального спілкування тощо.

Під час повторення вивченого матеріалу зазначені такі ціннісні орієнтири: розуміння своїх прав та обов'язків, повага до прав інших, осмислення негативного впливу та залежності від різних соціальних мереж, шкідливих звичок, комп'ютерних ігор тощо.

Під час вивчення лексикології та фразеології шестикласникам запропоновані вправи і завдання, що формують такі ціннісні орієнтири: повагу до оточуючих, доброзичливість, патріотизм, вихованість, почуття любові до Батьківщини та гордість за народ, здоровий спосіб життя, здатність протистояти виявам жорстокості та несправедливості, неприйняття агресії тощо.

У наступній темі в учнів формується відповідальність (готовність діяти правильно), доброта, культурне розмаїття; повага до українських цінностей, історико-культурних надбань, традицій; бережливе ставлення до природи тощо.

Повага до людей, гідність, відповідальність, прагнення єдності та миру народу, патріотизм, національна самосвідомість, усвідомлення цінності життя, почуття гідності та честі, готовність працювати над власними моральними якостями та інші – цінності, які формуються під час вивчення морфології та орфографії.

Вивчаючи прикметник, учні формують такі ціннісні орієнтири: примноження та збереження родинних цінностей; почуття дисциплінованості, старанності, відповідальності, вимогливості до себе; взаємодопомога, взаємоповага та співпереживання тощо.

У темі «Займенник» запропоновано формувати любов до народу, повагу до людської гідності, розуміння власних прав та обов'язків; потребу поводитися культурно та ввічливо, дотримуючись етикетних норм; усвідомлення важливості дотримання правил обміну інформацією та безпечного спілкування в соціальних мережах.

Під час повторення вивченого у 6 класі автори пропонують формувати толерантність (високий духовний розвиток), усвідомлення важливості діяти згідно з суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями тощо.

Проаналізувавши модельну програму О. В. Заболотного та ін., можна зробити висновок, що при вивченні різних тем формуються практично усі ціннісні орієнтири, представлені в концепції НУШ, найбільше – патріотизм, який презентується у кожній темі. Це правильно, адже випускник, насамперед, повинен мати любов та повагу до свого краю та мови, бути справжнім громадянином своєї держави.

На відміну від програми О. В. Заболотного, модельна навчальна програма Н. Б. Голуб та О. М. Горошкіної не має виділених окремо ціннісних орієнтирів під кожною темою, проте вони представлені в самому підручнику цих авторів.

У цій програмі вказана така мета – пізнання мови та формування носія духовності, традицій та культури, компетентного мовця. Згідно з метою поставлені завдання: усвідомлення культурної й естетичної цінності мови;

ціннісне ставлення до державної мови, усвідомлення культурної та естетичної цінності мови тощо.

Важливе завдання у вивченні української мови – зміна уявлення учнів про мову та усвідомлення того, що мова є багатовіковим носієм мудрості та живим організмом, джерелом естетичної насолоди.

Програма призначена виховати нове сучасне покоління носіїв мови з компетентностями, мовними смаками та мовною стійкістю.

Вступ модельної програми у пропонованому змісті містить перелік деяких цінностей: збереження своєї української культури, шанобливе ставлення до мови, захист українських кордонів та інші, що мають на меті формування у дітей патріотизму та шанобливого ставлення до мови.

Основний блок програми складається з очікуваних результатів, змісту навчального предмета та виду навчальної діяльності. В очікуваних результатах зазначено те, що учень повинен вміти, визначати, розрізняти, порівнювати після уроку.

Після вивчення синтаксису від п'ятикласника очікується виявлення толерантності (характеризуючи емоційний стан персонажа, його поведінку та вчинки, засобами простих та складних речень). Під час вивчення розділу «Жанри мовлення» як очікуваний результат учні мають демонструвати повагу до інших (супроводження власного мовлення доречними невербальними та вербальними засобами).

Повторення в кінці року у 6 класах за аналізованою модельною програмою має компетентнісний потенціал. Він включає в себе вільне володіння українською мовою; повагу до людей, гідності; шанобливе ставлення до традицій, державних символів; відповідальність та практично усі цінності, передбачені Новою українською школою.

Один із сучасних підручників з української мови для учнів 5 класу – це підручник, виданий 2022 року, авторами якого є О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. Цей підручник містить в собі чимало матеріалу, пов'язаного із формуванням цінностей, який вартий уваги.



Дві перші теми, розміщені у вступі, формують у дітей одну з важливих цінностей – повага до рідної мови. Міністатті розповідають про державну мову України, значення мови в житті людини і суспільства тощо. Запропоновані завдання та питання, як-от: «Чому потрібно берегти рідну мову?», «Чому суспільству було б важко без мови?» та інші, змушують учнів задуматися над їхнім ставленням до рідної мови, тому і формують повагу до своєї мови. У підручнику можна натрапити на таблиці «Культура мовлення», які містять у собі інформацію про те, як правильно спілкуватися та відрізнити суржик від літературної мови.

Різні ситуативні завдання, наприклад: скласти висловлення-похвалу другу, якому вдалося зробити добре якусь справу; описати маршрут, щоб допомогти комусь дістатися до місця призначення; скласти речення-компліменти для привітання зі святом та інші, формують у дітей толерантність, довіру.

У цьому підручнику розміщені тексти патріотичного характеру, які учні повинні розібрати, виконавши певні завдання. Це «Прапор України», «Давній наш звичай», «Мужня Українка», «Верба», «Писанка – символ життя» тощо. Формування патріотизму відбувається саме в такий спосіб.

Текст «У родині всі рівні» формує важливу цінність – рівність. Визначивши тему і основну думку, склавши висновок до тексту, учні зможуть засвоїти певні знання та вміння про стосунки з іншими.

Складання діалогу, у якому потрібно перед кимось вибачитися, а комусь подякувати – формує у дітей справедливість, гідність, чесність.

Різноманітні завдання типу спілкування один із одним на різні теми (розповідь про улюблений вид спорту, про своїх рідних, про подорожі тощо) формує також довіру між дітьми, повагу один до одного [63].

Порівнюючи аналізований вище підручник із підручником «Українська мова» (О. Горошкіна та Н. Голуб), можемо констатувати таке: в останньому яскравіше представлені цінності, а також є чимало вправ і завдань для їх формування.

Підручник О. Горошкіної та Н. Голуб розпочинається з формування такої цінності, як повага до рідної мови, патріотизм. На початку кожної теми висвітлений епіграф та підтема, яка і стосується формування ціннісних орієнтирів. Однією з підтем є «Мовні обов'язки громадян України» [64, с. 58] Подані інформативні вправи про мову, запитання для бесід, тексти про Україну, теми для есе («Напишіть есе «А як це – шанувати мову?»»)[64, с. 8]), завдання «Створіть колаж «Мовні обов'язки громадян України»» [64, с. 59] тощо формують в учнів шанобливе ставлення до рідної мови. У підручнику висвітлена проблема суржика як явища та є заклик до формування екології мови.

Чимало завдань та запитань у підручнику призначені для спілкування. Питання про вибір, які приймати рішення та як, про невдалий вибір та інші формують у дітей відповідальність.

Цей підручник містить достатньо текстів, прислів'їв і приказок, завдань, які формують в дітей моральні чесноти (чесність, повагу до людей). Окрема підтема «Хто твої друзі?» [64, с. 108] представлена завданнями, що стосуються шанобливого ставлення до людей, а також формують довіру (запитання про довіру, як її не втратити, чи всім довіряєте та інші).

Авторами підручника створені окремі завдання, які вчать учнів поводитися гідно відносно інших людей та плекати гідність у собі. Це вправи з різними життєвими ситуаціями, після яких є запитання, що стосуються гідності («Чи можна заробити авторитет, принижуючи інших? Як гідно поведися в такій ситуації?» [64, с. 124]). Також тексти, які заохочують дбати про свою гідність [64, с. 135], складання переліку вчинків і рис характеру гідної людини тощо.

Отже, проаналізувавши модельні програми і підручники різних авторів для 5-6 класів, можемо зробити висновок, що в них достатньо реалізовані ідеї НУШ, зокрема у аспекті формування ціннісних орієнтирів і ставлень.

## 2.2. Система експериментального навчання для формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників

Одним із завдань дослідження було розробити систему експериментальних вправ та завдань для формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників на уроках української мови в контексті ідей Нової української школи.

Лише одним поясненням без тренувальних вправ та завдань не можливо досягти потрібного результату в навчанні української мови. Тому дуже ефективним є метод вправ, над яким працювали різні науковці (О. Біляєв, З. Бакум, М. Вашуленко, А. Медушевський, О. Караман, М. Пентилюк, В. Онищук, О. Текучов, Л. Симоненкова, Л. Федоренко, Н. Тоцька та ін.).

«Вправи з української мови – це різновиди навчальної діяльності учнів, що ставлять їх перед необхідністю багаторазового й варіативного застосування одержаних знань у різних зв'язках та умовах» [64, с. 67].

Не існує єдиного критерію класифікації вправ, тому виокремлюють різноманітні типи вправ, а саме:

- 1) *за рівнем засвоєння знань* (конструктивні, творчі, репродуктивні та аналітичні);
- 2) *за ступенем творчості і самостійності та за дидактичною метою* (вступні, підготовчі, тренувальні та завершальні);
- 3) *за характером мовленнєвих операцій* (редагування, переклад, побудова і перебудова усіх мовних одиниць, поділ мовленнєвого потоку, завершення побудови усіх мовних одиниць, згортання і розширення висловлювань);
- 4) *за видом навчальної роботи* (комунікативні та підготовчі);
- 5) *за етапом становлення усіх мовленнєвих навичок* (комунікативні, конструктивні-мовленнєві, мовні-аналітичні);
- 6) *за способом формування вмінь та навичок* (репродуктивні, продуктивні, імітаційні, оперативні);
- 7) *за формою проведення* (усні та письмові);
- 8) *за змістом* (граматичні, фонетичні, орфографічні та стилістичні);

9) *за місцем виконання* (домашні та класні) [64].

*За змістом, або ж за належністю до певного розділу мови*, окрім названих вище, вчені називають ще орфоепічні, лексичні, фразеологічні, лексикографічні, пунктуаційні та вправи зі словотвору і будови слова.

Також вправи класифікують відповідно *до етапів навчання*. Це мотиваційні вправи, вправи на повторення, закріплення, контрольні вправи.

Відповідно *до вимог комунікативності* вправи поділяються на: умовно-комунікативні, комунікативні та некомунікативні.

Залежно від *вмотивованості* вправи класифікують на вмотивовані, невмотивовані.

*Відповідно до ступеня керування*: вправи з частковим керуванням, мінімальним та повним.

З урахуванням *колективної організації*: хорові, фронтальні, групові, парні та індивідуальні вправи.

Вправи повинні розташовуватись послідовно та відповідати навчальним етапам. Кількість вправ повинна бути достатньою, щоб формувати навички. Зріст кількості завдань разом із творчими, усними, письмовими, графічними вправами сприяє кращому осмисленню, запам'ятовуванню та сприйманню навчального матеріалу, виробленню вмінь щодо їх використання [65].

Одним із різновидів вправ є *диктант*. Це один з найпопулярніших та найефективніших видів контрольних або орфографічно-пунктуаційних вправ, зміст якого полягає у відтворенні побаченого або почутого тексту, окремих словосполучень, речень. Диктант також може слугувати для формування цінностей в учнів, адже вдало підібраний текст може бути патріотичного, морально-етичного чи екологічного характеру [66].

Працюючи над розробкою експериментальних вправ, що стосуються формування ціннісних орієнтирів в учнів, ми дійшли висновку, що найефективнішою є робота з правильно підібраними текстами. Це і стилістичні вправи, що передбачають складання текстів у певному стилі; аналіз текстів різноманітних стилів та стилістичних засобів; виправлення стилістичних

помилки та їх аналіз; вибір засобів граматики, фразеології, лексики та доцільність їх вживання.

На думку О. М. Горошкіної, текстовий матеріал є засобом навчання, який має потужний дидактичний потенціал. Робота з різними текстами збагачує учнів корисною інформацією та сприяє адаптації до комунікативних ситуацій. Для учнів текст – це джерело інформації та об'єкт вивчення й розуміння; для вчителя – засіб формування цінностей. Однак і в учнів формуються ціннісні орієнтації за допомогою текстів.

Серед критеріїв добору текстів виокремлюють актуальність, високий рівень інформативної насиченості, доступність, наявність виховного потенціалу та дидактично значущих мовних одиниць згідно з темою уроку, врахування психологічних особливостей читачів, доцільність вживання мовних одиниць в текстах відповідного жанру й стилю мовлення та ін. До того ж доречно враховувати літературні вподобання учнів, які можуть не збігатися зі змістом навчальної програми з української літератури. В пріоритеті повинні бути високохудожні твори національного та світового мистецтва, репрезентовані українською мовою.

Системне використання текстів сприяє ґрунтовному розумінню сучасних і класичних текстів та знайомить учнів із специфічними особливостями текстотворення. Саме в роботі з текстами розвивається чуттєва сфера в учнів та відбувається духовний зріст.

Для правильної організації роботи з різними текстами важливо враховувати сучасні досягнення когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, риторики, стилістики, літературознавства, що різнопланово розглядають практичну реалізацію мовної системи.

У лінгводидактиці існують ефективні стратегії читання та роботи з текстами: стратегія інтерпретування та перетворення інформації включає в себе структурування текстового матеріалу з використанням заголовків, покликань, списків; перетворення текстів в інші форми подання інформації: схеми, хмари тегів, таблиці тощо; стратегія оцінювання поданої інформації передбачає пошук

аргументів, які підтверджують власні погляди; вміння пов'язувати текстову інформацію зі здобутими знаннями учнів, висловлення власних думок про текст тощо.

За О. М. Горошкіною, основний принцип побудови сучасного підручника – текстоцентричний, який передбачає використання різних жанрово-стильових текстів, що забезпечують ефективність процесу навчання, метою якого є набуття учнями ключових та предметних компетентностей [67].

Існує так званий метод конструювання певного тексту, що ґрунтується на інформативній закономірності: нові способи і вміння діяльності учнів утворюються на основі закономірностей та правил, отже, мають теоретичне підґрунтя. Цей метод передбачає застосування знань із орфографії, орфоєпії, лексики, стилістики, граматики.

Метод конструювання здійснюється через значну кількість прийомів та типів завдань. Прийоми класифікуються за такими групами:

- 1) робота зі словником (добір антонімів та синонімів, тлумачення незрозумілих слів тощо);
- 2) робота зі словосполученнями ( перевірка сполучення слів через мовне чуття, складання словосполучень та ін.);
- 3) робота з реченнями (редагування, складання, інтонування речень тощо);
- 4) логічна робота (виправлення помилок; побудова міркувань, доведень, узагальнень);
- 5) вправи, що стосуються теорії тексту (складання тексту певного типу, стилю; відпрацювання усіх типів зв'язку речень) [68].

Робота з текстами може бути різного характеру. Це складання діалогу, опорного малюнка, вставлення мікротексту в основний текст та багато інших завдань на основі спеціально підібраного тексту.

Наведемо приклади таких вправ із текстами.

- 1) Прочитайте текст. Віднайдіть усі сполучники та розділіть їх на дві колонки: сурядні та підрядні. Дайте відповідь на запитання в кінці тексту.

*Чимало останнім часом говорять про патріотизм, особливо сьогодні, коли постає питання про любов до рідної землі, уміння і бажання її захищати навіть ціною власного життя. Точаться суперечки, кого можна назвати патріотами, адже є люди, які обожають красу рідного краю, користуються її благами, але скаржаться на оточення; є такі, що люблять минуле і критикують сьогоднішнє; є й такі, що голосно сповіщають про свою любов до України і народу; є й такі, кого мало хто знає, але вони своєю невтомною працею примножують матеріальні цінності; є герої, які зі зброєю в руках захищають честь і незалежність своєї держави, віддаючи за неї життя... То хто ж справжній патріот?! (З інтернету).*

2) Вставте в поданий текст мікротекст (роздум про те, як саме можна виявляти повагу).

*Повага – це почуття шани, прихильне ставлення, яке життєво необхідне для існування суспільства. Це вірний спосіб знайти спільну мову з батьками, друзями, однолітками та іншими людьми, показати, що вони вам не байдужі. Отже, повага – це ключовий елемент у побудові дружніх, щирих відносин [74, с. 26].*

3) Придумайте свій початок до поданого тексту, використовуючи вставні слова. Що таке, на вашу думку, є довіра?

*Однак, не слід відкривати душу всім підряд! Нині світ, на жаль, переповнений лиходіями. Слід пам'ятати, що довіра суттєво відрізняється від довірливості. Довірлива людина може не підозрювати обману та неправди, без роздумів довіряти іншим. І отже, потрапити в пастку брехні [74, с. 49].*

4) Складіть діалог із сусідом по парті за змістом поданого тексту.

*Жити справедливо – це жити, дотримуючись моральних та правових норм, не посягати на чесноти, цінності, добробут інших людей, виконувати усі свої обов'язки, дотримуватися загальноприйнятих порядків. Це означає постійно поважати оточуючих і навіть якщо маєш свою думку, прислуховуватися до інших думок. Людина, яка живе справедливо чинить не*

*так, як їй хочеться, а так, щоби її вчинки були корисними для суспільства. А несправедливі люди чинять свавілля та порушують людські права [69].*

5) Перепишіть текст, розставляючи розділові знаки.

*«Хіба є щось краще дорожче за Батьківщину Простяглася широка вулиця в шумливих яворах і кленах Вона веде до школи З поля вітер доносить лагідний спів далеких пташок усе наше земля Краса її оспівана поетами і письменниками її малювали і малюють художники У цьому краю родилися і вирости ми Живемо працюємо ходимо і навіть не помічаємо всієї величі краси і могутності землі нашої...»[69, с. 33].*

Також ефективними є різні ситуативні завдання для обговорення, в яких беруть участь усі учні.

За П. І. Білоусенком, проблемно-ситуативні завдання сприяють цілеспрямованій реалізації виховної функції навчання на уроках української мови. Адже здебільшого беруться життєві теми. Учні, виконуючи завдання, акцентують свою увагу на важливих суспільно-політичних, морально-етичних проблемах та знаходять відповіді на питання сучасності. Під час виконання таких завдань діти можуть міркувати, дискутувати та з учителем разом дійти згоди. В дискусіях і полягає основна позитивна риса таких завдань, адже вони корегують не тільки мовлення учнів, їхнє оформлення думок, а ще й поведінку та вчинки в подальшому процесі виховної роботи.

Проблемно-ситуативні завдання поданою інформацією впливають на думки та почуття школярів та актуалізують суспільно-політичні знання, морально-етичні переконання під час відповідей на запитання.

Ось приклад проблемно-ситуативного завдання на морально-етичну тему:

1) Розгляньте ситуацію. Які можливі шляхи її розв'язання? Під час аналізу використовуйте стилістично забарвлені слова.

*Пасажири звертаються до школяра:*

*– Поступися місцем, он дідусь втомлений стоїть.*

*– А я не втомився? І звідки я знаю, може, цей старичок зовсім не гідний того, щоб йому поступатися місцем [70, с.16].*



Повну версію системи експериментальних вправ та завдань для формування цінностей в учнів п'ятого класу на уроках української мови, а також розгорнуті конспекти уроків із застосуванням таких вправ і завдань подано у додатках 2 і 3.

### **2.3. Перебіг і результати педагогічного експерименту**

Для того, щоб довести ефективність формування ціннісних орієнтацій п'ятикласників на уроках української мови основної школи, були використані науково-дослідні методи. Основним методом був педагогічний експеримент, що був проведений під час педагогічної практики.

Метою педагогічного експерименту було перевірити ефективність формування ціннісних орієнтирів в учнів п'ятого класу на уроках української мови.

Експеримент проводився на базі Вараського ліцею № 3 Вараської міської територіальної громади. В експерименті брала участь перша підгрупа 5-Г класу (14 учнів) середньої успішності навчання.

Організація і проведення педагогічного експерименту включали в себе такі етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

Метою першого етапу було визначення стану досліджуваної проблеми.

Згідно з метою були поставлені такі завдання:

- проаналізувати чинні програми та підручники для 5 класів НУШ;
- з'ясувати рівень сформованості цінностей у п'ятикласників за допомогою анкетування для порівняння тих самих цінностей, які формуватимуться на уроках із використанням відповідних експериментальних вправ.

Проаналізувавши чинні підручники та програми для 5 класу авторів О. В. Заболотного та ін. і О. М. Горошкіної, Н. Б. Голуб, ми дійшли висновку, що найефективнішими вправами та завданнями для формування ціннісних орієнтирів у п'ятикласників є робота з текстами та різні ситуативні завдання для обговорення.

На констатувальному етапі ми проводили анкетування серед учнів 5 класу, щоб визначити рівень сформованості цінностей.

Результат констатувального етапу свідчить про те, що лише декілька учнів мають правильне розуміння цінностей та високий рівень їх сформованості. Половина учнів мають достатній рівень та менше половини дітей – середній рівень. Низького рівня не виявлено. Анкетування показало, що практично усім учням найважче зрозуміти такі цінності, як рівність та гідність. А найважче проявляти – відповідальність та довіру. Результати констатувального етапу продемонстровані в табл. 1.

**Таблиця 1**

**Результати сформованості та розуміння цінностей в учнів 5 класу на першому етапі педагогічного експерименту**

Клас	Рівень розуміння			
	високий	Достатній	середній	Низький
5-Г	14%	50%	36%	-

Наступний етап – формувальний, під час якого застосовувалася експериментальна система вправ і завдань для формування ціннісних орієнтирів. Формувальний етап включав в себе такі завдання:

- віднайти найефективніші способи формування цінностей на уроках української мови;
- практично перевірити визначену нами експериментальну систему вправ на уроках української мови.

Згідно з поставленими завданнями ми створили систему експериментального навчання із формування ціннісних орієнтирів на уроках української мови.

Під час формувального етапу ми використовували експериментальні вправи, як-от: робота з текстами, ситуативними завданнями, які несли в собі ціннісний характер. Тексти патріотичного та морально-етичного змісту, які нашоувхували дітей на роздуми про цінності та їхню важливість. Проблемно-

ситуативні завдання допомогли побачити, ким учні є насправді та чого варто ще досягати.

Отже, після формувального етапу було проведено знову анкетування, яке мало показати ефективність впровадження експериментальних вправ для формування цінностей. За результатами повторного анкетування можна зробити висновок, що використання експериментальної системи вправ і завдань виявилось ефективним. Високий рівень зріс на 15%, достатній на 7%, середній зменшився на 22%, низького рівня не виявлено.

Запропонована система експериментального навчання виявилась ефективною для формування ціннісних орієнтирів в учнів на контрольному етапі. Результати контрольного етапу продемонстровані в табл. 2.

**Таблиця 2**

**Результати анкетування учнів на контрольному етапі**

Клас	Рівень розуміння			
	високий	Достатній	середній	низький
5-Г	29%	57%	14%	

Таким чином, із огляду на аналіз підручників та програм для 5 класу, складання експериментальної системи вправ і завдань, результату педагогічного експерименту робимо висновок, що вироблена експериментальна система вправ і завдань є доцільною та ефективною для формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників на уроках української мови в контексті ідей Нової української школи.

**Висновки до другого розділу**

Таким чином, проаналізувавши у другому розділі підручники та програми для 5-6 класів авторів О. В. Заболотного та ін. і Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіної, ми віднайшли оптимальні й ефективні методи, засоби, типи вправ для формування цінностей на уроках української мови.

У контексті дослідження розробили власну систему експериментальних вправ та завдань для формування ціннісних орієнтирів п'ятикласників на

уроках української мови в контексті ідей НУШ. Для цієї розробки ми використовували здебільшого вправи, які передбачають роботу з текстами, та різні ситуативні завдання.

Педагогічний експеримент був проведений під час педагогічної практики. Результати експериментального дослідження засвідчили ефективність розробленої системи вправ та завдань, які мають на меті формування ціннісних орієнтирів учнів.

## ВИСНОВКИ

У цій дипломній роботі ми проаналізували особливості формування цінностей на уроках української мови та розробили систему експериментального навчання для п'ятикласників.

У першому розділі ми з'ясували суть таких понять, як «цінність», «ціннісні орієнтири» та уточнили їх визначення. Також дослідили функції цінностей. Схарактеризували кожен цінність у контексті ідей Нової української школи. Кожна окрема цінність не має єдиного визначення, тому ми дослідили їх суть із різних точок зору.

Існує декілька класифікацій цінностей. Одна із них поділяє цінності на особистісні (поведінка, стиль життя, характер); сімейно-родинні (сімейні стосунки, опіка дітьми, подружня вірність, пам'ять предків); громадянські (права та свободи, повага закону, обов'язки, соціальна гармонія); національні (національна гідність, патріотизм, історична пам'ять, державотворчі прагнення); абсолютні (правда, любов, доброта, гідність, свобода, справедливість тощо).

У дипломній роботі схарактеризовані такі цінності: гідність, толерантність, відповідальність, рівність, толерантність, свобода, демократія, патріотизм, солідарність, повага до себе та рідної мови, чесність та довіра.

У цьому розділі також дослідили вікові та психологічні особливості п'ятикласників, зокрема зазначили, на що потрібно звертати особливу увагу педагогам (не допускати так званої «шкільної дезадаптації», що пов'язана з відхиленнями та неуспішністю у навчанні, конфліктами з однокласниками та вчителями, порушенням дисципліни, негативізмом, асоціальною поведінкою тощо). Також звернули увагу на низку профілактичних заходів для позбавлення шкільної дезадаптації. Одним із таких є індивідуальна робота з дітьми з проблемних сімей, низькою успішністю та поганою поведінкою.

У цьому ж розділі дослідили лінгводидактичні засади нашого дослідження. Для себе виокремили деякі методичні аспекти у формуванні цінностей, зокрема ідею роботи з різними життєвими ситуаціями, які можуть

навчити дітей проявляти певні чесноти. Вдало підібрані до уроку поезії, епіграфи, ключові слова та уривки різних творів відіграють важливу роль у формуванні ціннісних орієнтирів школярів.

У другому розділі ми проаналізували чинні програми та підручники різних авторів для 5-6 класів НУШ. Можемо зробити висновок, що в них достатньо реалізовані ідеї НУШ, зокрема у аспекті формування ціннісних орієнтирів і ставлень. У підручниках проаналізували теоретичні матеріали, різні типи вправ, завдань для формування певних цінностей. Це різнотипні запитання для спілкування, теми для написання есе, епіграфи, тексти, які мають на меті формування ціннісних орієнтирів та ставлень у школярів.

Опираючись на теоретичні засади дослідження, ми розробили власну експериментальну систему вправ і завдань для формування цінностей у п'ятикласників на уроках української мови. Дійшли висновку, що найкраще цінності формуються за допомогою спеціально підібраних текстів морально-етичного, патріотичного характеру та різних ситуативних завдань, які змушують учнів замислитись над тим, як би вони вчинили в тій чи іншій ситуації.

Задля перевірки ефективності розробленої системи вправ та завдань для формування цінностей п'ятикласників на уроках української мови провели педагогічний експеримент під час педагогічної практики. Експеримент проводився на базі Вараського ліцею № 3 Вараської міської територіальної громади. В експериментальному дослідженні брав участь 5-Г клас (14 учнів).

На початку було проведено анкетування для визначення рівня сформованості цінностей в учнів (констатувальний етап), далі застосовувалась розроблена експериментальна система вправ і завдань для формування цінностей (формувальний етап) та проводився контрольний етап, під час якого було проведено анкетування для визначення рівня сформованості цінностей в учнів. Кожен із цих етапів мав мету, певні завдання та результати.

Порівнявши результати констатувального та контрольного зрізів, ми довели ефективність розробленої нами системи формування ціннісних орієнтирів на уроках української мови у 5 класі.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Савченко Л. О. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді. *Рідна школа*. 2005. № 8. С.7.
2. Піддубний М. А. Ціннісні орієнтири сучасної української школи. Формування ціннісних орієнтацій покоління цифрової епохи засобами української мови і літератури : матеріали вебінару. URL: [https://roippo.org.ua/upload/iblock/db0/veb\\_nar-16.10.2020.-\\_pos\\_bnik..pdf](https://roippo.org.ua/upload/iblock/db0/veb_nar-16.10.2020.-_pos_bnik..pdf) (дата звернення: 15.05.2022).
3. Панченко С. Формування в учнів гуманістичних цінностей засобами української мови та літератури. Дидактика: теорія і практика : [зб. наук. праць / за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. С. 140 – 149.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 3. 672 с.
5. Сидоренко В. В. Концептуальні засади Нової української школи: ключові компетентності, ціннісні орієнтири, освітні результати. *Методист*. № 5. 21 с.
6. Федорова Ю., Пляка С. Цінності як орієнтир у Новій українській школі. URL: [https://znayshov.com/FR/15685/mv\\_58-89-101.pdf](https://znayshov.com/FR/15685/mv_58-89-101.pdf)
7. Савченко Л. О. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді. *Рідна школа*. 2005. № 8. С. 39–40.
8. Академічний тлумачний словник української мови / Білодід І. К. та ін. В 11т. Т.10. Київ : Наукова думка, 1980. 918 с.
9. Семків І. І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С.699–705.
10. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2000. 255 с.
11. Міненко О. О. Професійне становлення практичного психолога як система парадигмальних змін. *Вісник Харківського Національного університету. Серія «Психологія*. 2002. №550. С. 209–211.



12. Волкова С. В. Ціннісні орієнтації в контексті наукових досліджень: витоки і сучасність : зб. наук. праць «Педагогічні науки». 2005. № 40. С. 59 – 65.
13. Павлик Н. В. Духовно-психологічний супровід сучасної молоді в руслі вітчизняної духовної традиції / Психологічний супровід навчання різних категорій дорослого населення : колективна монографія. Київ : Наукова думка. 2с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua>.
14. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С.144–153.
15. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1 (39). С. 94–106.
16. Долинська Л. В., Максимчук М. П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. 124 с.
17. Носенко Э. Л. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (Психологический аспект). Дніпропетровськ : Вид-во «Навчальна книга» 1999. 168 с.
18. Гриневич Л., Елькін О. та ін. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / МОН. 2016. 134 с.
19. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
20. Ціннісні орієнтири сучасної української школи / Міністерство освіти і науки України, 2019. 63 с.
21. Тофтул М. Г. Етика. Навчальний посібник. Київ, 2005. 415 с.
22. Горбенко К. П. Два класичних підходи до інтерпретації справедливості: І Кант та Дж. Бентам. *Вісник Донецького нац. ун-ту*. Вип. №1-2, 2014. С. 404 – 410.
23. Ролз Джон. Теория справедливости: пер. с англ. / науч. ред. и предисл. В. В. Целищева. Изд. 2-е. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.

24. Журавель Т. В., Строева Н. М. Робочий зошит «Твої цінності». Серія «Життєві навички». Київ, 2017. 38с.
25. Котлова Л. О., Котловий С. А. Проблема чесності особистості в ХХІ столітті. *Освіта ХХІ століття*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 106–109.
26. Чемодурова А. Поняття та зміст принципу рівності у праві. *Теорія держави і права*. 2020. С. 204–207.
27. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголош. Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015) (дата звернення: 26.08.2016).
28. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2017. Вип. 1. С. 13–16.
29. Молчанова А. О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога. Київ, 2013. 188 с.
30. Малахова О. М. Толерантність – цінність у глобалізованому світі. *Грані*. 2014. №10. С. 47–53.
31. Хабермас Ю. Демократия. Нравственность. Разум. Московские лекции и интервью. Москва : Academia, 1995. 265 с.
32. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua>.
33. Каджаспирова Г. М., Каджаспиров А. Ю. Педагогический словарь. Москва : Академия, 2001. 176 с.
34. Стаднік Н. В. Відповідальність як моральна цінність сучасного студентства. Київ. 2015. С. 269–279.
35. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1998, 299 с.
36. Макаренко А. С. Собрание сочинений. В 5-ти т. Москва : Правда, 1971. Т. 4. 432 с.
37. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Т. 2. Київ : Рад. школа, 1976. 670 с.

38. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. 2016. URL: <https://mon.gov.ua>.
39. Бех І. Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Інформаційний збірник для директора школи та завідуючого дитячим садочком*. Київ : РА «Освіта України», 2015. № 3-4 (33) С. 44–65.
40. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Т. 2. Чернівці : Букрек, 2015. 640с.
41. Концептуальні засади українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Посібник / І. Д. Бех, К. І. Чорна. Київ, 2015. 28 с.
42. Бех І. Д. Патріотизм як цінність. Погляд. № 6 (402), червень 2018. С. 6 – 12.
43. Етимологічний словник української мови : в 7 т. Т. 1. Київ : Наукова думка. 1982. 632 с.
44. Соболева Н. І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н. І. Соболева. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. – 296с.
45. Вержиховська О. М. Концепція громадянського виховання еко особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С.7 – 13.
46. Прилипко С. М. Проблеми теорії права соціального забезпечення. Харків : ПП «Берека-Нова», 2006. 237с.
47. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Київ : Обереги, 1994. 72 с.
48. Просандеєва Л. Є Психолого-педагогічні умови становлення автономності особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. № 38. С. 396–407.
49. Гринечко А. Я. Співвідношення рівнів тривожності та самооцінки сучасної молоді. *Вісник психології і соціальної педагогіки*. 2010. № 2. С. 54–72.
50. Герасіна С. В. Асертивна поведінка як передумова формування почуття власної гідності та самоповаги студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. пр. 2010. Вип. №10. С.139–149.

51. Терлецька Л. Г. Психологія зрілості: практикум : навч. посіб. Київ : Главник, 2006. 144 с.
52. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах. / упоряд. Т. Червонна. Київ : Шк. світ, 2008. 128 с.
53. Щудро С. А. Вікові та гендерні особливості характеру підлітків *Профілактична медицина*. № 3. 2013. С. 99–100.
54. Хоменко О. А. проблеми адаптації дітей при переході до 5 класу: погляд психолога. *Науковий огляд*. №10 (20). 2015. С. 223–227.
55. Особливості адаптаційного періоду учнів п'ятих класів до навчання у шкільній ланці. *Інформаційно-методичний посібник*. Вінниця, 2013. 34 с.
56. Пасічник О. С. Використання візуальних опор у процесі організації ситуативного спілкування іноземною мовою учнів 5-6 класів. *Проблеми сучасного підручника* : зб. тез міжнар. наук.-практ. інтернет конф. (наук. вид.). Київ, 2020. С. 148–150.
57. Нова українська школа: путівник для вчителя 5-6 класів : навчально-методичний посібник / за ред. А. Л. Черній; відп. за вип. В. М. Салтишева. Рівне : РОШПО, 2022. 168 с.
58. Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку : матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (12 травня 2021 року). Рівне : РДГУ, 2021. 200 с.
59. Ціннісні орієнтири в сучасній освіті: теоретичний аналіз та практичний досвід : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 10 листопада 2022 р. Дніпро, 2022. 315 с.
60. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua>.
61. Кирильчук І. В. Порівняльний аналіз ціннісної сфери школярів при переході з початкових до середніх класів. *Наука і освіта*. № 5. 2014. С. 223–226.
62. Голуб Н. Б. Шляхи формування національних цінностей в учнів 5-7 класів на уроках української мови. *Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 4. С. 61–62.

63. Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: методичний посібник /за заг. ред. К. І. Чорної. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 260 с.

64. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : посібник для студентів пед. університетів та інститутів / кол. авторів за ред. М. І. Пентелюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

65. Комогорова М. І. Поняття «завдання» та «вправа» у системі, спрямованій на забезпечення міцності знань учнів з гуманітарних дисциплін. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 72 с.

66. Методика викладання української мови : навчально-методичний посібник для студентів українського відділення філологічного факультету / О. Костів, О. Сколоздра-Шепітко. Львів, 2018. 202 с.

67. Горошкіна О. М. Зміст і структура сучасного шкільного підручника української мови в компетентнісному вимірі української освіти. *Проблеми сучасного підручника*. 2019. Вип. 22. 16 с.

68. Чупріна О. В. Методи розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови в початковій школі. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія : Педагогіка та психологія. Вип. 2 (8), 2018. С. 170–173.

69. Добровольська Л. Н., Чорновіл В. О. Національно-патріотичне виховання молодших школярів – пріоритетний напрям діяльності педагогів: навчально-методичний посібник. Черкаси, 2016. 140 с.

70. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови : навчально-методичний посібник. Київ, 1991. 127 с.



а) справедливість; б) турбота; в) довіра; г) відповідальність; ґ) толерантність; д) повага.

**9. Що означає поважати чиюсь гідність?**

- а) шанобливо ставитись до прав, вибору іншої людини, не принижувати;
- б) не відстоювати свою думку;
- в) завжди допомагати людині;
- г) відповідально ставитися до людини.

**10. Людина, яка впевнена в іншій людині, має**

- а) гідність; б) повагу; в) довіру; г) любов.

**11. Які з перелічених цінностей найбільш притаманні вам?**

- а) відповідальність; б) патріотизм; в) турбота; г) чесність; ґ) толерантність; д) повага до людей.

12. Яку з цінностей найважче вам проявляти або яку хотіли б мати? Чому?

---

---

**Анкета 2**

*(Визначення рівня сформованості цінностей в учнів на контрольному етапі)*

**1. Що на вашу думку є цінністю?**

- а) коштовна річ;
- б) дорогий автомобіль;
- в) ваші переконання та почуття;
- г) кар'єра.

**1. Оберіть основні для вас цінності.**

- а) гроші;
- б) довіра до людей;
- в) кар'єра;
- г) повага;
- в) автомобіль.

**3. Як називають людей, які вміють ладнати з іншими, незалежно від власних переваг та переконань?**

- а) щедрими;
- б) милосердними;
- в) толерантними;
- г) гордими.

**4. Відповідальна людина ...**

- а) завжди погоджується робити якусь справу;
- б) завжди завершує розпочату справу;
- в) не завершивши справу, готова братись за ще одну;
- г) це завжди тільки доросла людина.

**5. Неупереджене, однакове ставлення до всіх – це цінність, яка називається**

- а) милосердя;
- б) рівність;
- в) толерантність;
- г) відповідальність.

**6. Системою принципів, норм, які регулюють поведінку людей в суспільстві називають**

- а) правила;
- б) закони;
- в) обов'язки;
- г) мораль.

**7. Почуття власної гідності – це**

- а) гордість;
- б) усвідомлення особистої цінності;
- в) самозакоханість;
- г) повага до інших.

**8. Людина, яка шанує та любить Батьківщину –**

- а) патріот;
- б) герой;



- в) депутат;
- г) слухняна людина.

**9. Які з перелічених цінностей ви не розумієте?**

- а) гідність;
- б) демократія;
- в) свобода;
- г) толерантність.

**10. Людина, яка шанобливо ставиться до думки, прав іншої людини**

- а) поважає її гідність;
- б) є милосердною;
- в) є відповідальною;
- г) є спокійною.

**11. Які нові цінності з'явилися у вас або ж яку з цінностей вам стало легше проявляти?**

---

**Додаток 2****Експериментальні вправи та завдання для формування цінностей в учнів  
п'ятого класу на уроках української мови****Вправа 1**

Прочитайте текст. Віднайдіть усі сполучники та розділіть їх на дві колонки: сурядні та підрядні. Дайте відповідь на запитання в кінці тексту.

*Чимало останнім часом говорять про патріотизм, особливо сьогодні, коли постає питання про любов до рідної землі, уміння і бажання її захищати навіть ціною власного життя. Точаться суперечки, кого можна назвати патріотами, адже є люди, які обожають красу рідного краю, користуються її благами, але скаржаться на оточення; є такі, що люблять минуле і критикують сьогодення; є й такі, що голосно сповіщають про свою любов до України і народу; є й такі, кого мало хто знає, але вони своєю невтомною працею примножують матеріальні цінності; є герої, які зі зброєю в руках захищають честь і незалежність своєї держави, віддаючи за неї життя... То хто ж справжній патріот?! (з інтернету).*

**Вправа 2**

Напишіть твір-роздум на одну із тем (на вибір): «Чому потрібно шанувати рідну мову?», «Хто такий справжній патріот?».

**Вправа 3**

У поданих реченнях замініть суржик на українські слова. Як ви гадаєте, звідки появився мовний суржик? Чому не варто розмовляти суржиком?

- 1) *Йому сподобалась нова мебель у будинку.*
- 2) *Стюардеса швидко прийняла заказ.*
- 3) *Наш учбовий заклад налічує близько тисячі студентів.*
- 4) *На протязі дня він двічі виходив на прогулянку.*
- 5) *Самий великий стіл стояв біля вікна.*
- 6) *Сергій приймав участь у змаганнях та виграв кубок.*
- 7) *Андрійко сьогодні рано заснув, так як прокинувся близько обіду.*
- 8) *Студенти сьогодні здаватимуть іспит.*

9) *Слідуючий урок – Зарубіжна література.*

10) *Андрій з друзями пішли на рибалку.*

#### **Вправа 4**

Прочитайте прислів'я. Проналізуйте односкладні речення (повне/неповне, поширене/непоширене, ускладнене/неускладнене). Як ви розумієте перше прислів'я? Як навчитися бути відповідальним? Складіть міні-твір на тему одного з прислів'їв.

*1)Який порядок у себе заведеш, таке й життя поведеш. 2)Не вір словам, а вір ділам. 3)Хто людям добра бажає, той і собі має. 4)На світі не без добрих людей. 5)Добро творити – себе веселити. 6)Пильнуй свого носа, а не чужого проса. 7)Чесному всюди честь, хоч і під лавкою. 8)Ввічливість нічого не коштує, але приносить багато. 8)Грошей ні гроша, та слава хороша. 9)Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає. 10)Слово дорожче грошей.(з інтернету).*

#### **Вправа 5**

Прочитайте діалог. Використовуючи непряму мову, перекажіть діалог. Чому все таки краще бути чесним?

*- Привіт, Оксано!*

*- Привіт, Ганусю!*

*- Ти розповіла мамі, що погано написала самотійну роботу? – запитала Гануся однокласницю.*

*- Та ні, для чого, хай краще не знає! Я думаю, не варто цього робити. – відповіла дівчинка.*

*- А я розповіла, - вигукнула Гануся, і уявляєш, мама ще й похвалила за чесність та сказала повторити ще раз добре тему.*

#### **Вправа 6**

Доберіть синоніми до слова толерантність. Складіть 2-3 речення з цими словами.

#### **Вправа 7**

Виділіть у поданих словах значущі частини (основу, закінчення, корінь, суфікс, префікс). Чи є важливими для нас українські звичаї та традиції? Чому?

*Різдво, кутя, Великий піст, писанки, Зелені свята, коровай, рушник, вишиванка, орнамент.*

### **Вправа 8**

Прочитайте текст. Визначте його стиль. Якою, на вашу думку, є гідна людина? Випишіть усі слова з префіксами та позначте їх.

*Розвиток суспільства неможливий без визнання цінності кожної людини та її гідності. Основи культури гідності людини закладаються в сім'ї. Водночас кожна людина є повноправним членом суспільства, бере активну участь у розбудові країни, користується всіма правами і свободами, а отже, має право на захист і визнання своєї гідності, що знайшло відображення у міжнародному та українському законодавстві. На культурі гідності підростаючого покоління негативно позначаються ті кризові явища, які існують як на рівні суспільства, так і окремої сім'ї. Тому в сучасних умовах дедалі більшої актуальності набуває проблема виховання культури гідності у підростаючого покоління у взаємодії сім'ї і школи [68, с. 108].*

### **Вправа 9**

Доберіть до поданих слів антоніми. Поміркуйте, які з цих якостей належать дружелюбній людині? Назвіть ще якості дружелюбної людини. Чи повинні ми поважати менших за себе, чи лише дорослих?

*Повага –*

*Впевненість –*

*Лагідність -*

*Щирість -*

*Добро –*

*Дружелюбність -*

*Спокій –*

*Тихий –*

### **Вправа 10**

У поданому реченні підкресліть граматичну основу та другорядні члени речення. Доберіть синоніми до слова «шануй». Розкажіть з власного досвіду, як можна шанувати батьків?

*«Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!» (із Біблії).*

### **Вправа 11**

Прочитайте текст. Придумайте завершення, використовуючи вставні слова. Чи справедливо поступила дівчинка з Оленкою? Щоб ви зробили на місці Оленки?

*Тривав конкурс на найкращий малюнок. Оленка старалася. Вона з усіх сил вимальовувала кожен штрих. І ось дівчинка завершила. Її малюнок, песик в обіймах українського воїна серед вогню, привернув увагу усіх спостерігачів. Звісно, він заслуговував перше місце. Але коли журі запросили вийти на сцену автора цього малюнку, вийшла не Оленка, а інша дівчинка, яка теж щось малювала. Вона дуже хотіла виграти, щоб отримати подарунок, тому вирішила схитрити та присвоїти собі чуже. Оленка, стримуючи сльози, сиділа тихо на задній лаві...*

### **Вправа 12**

Прочитайте вислів. Як ви його розумієте? Зробіть фонетичний розбір слова «справедливість».

*Щоб не мати потреби в тому, хто творить справедливість, будь справедливий сам. (Східна мудрість)*

### **Вправа 13**

Прочитайте текст. Підкресліть граматичну основу в кожному реченні. Доберіть споріднені слова до слова «довіра». Як ви гадаєте, чи можна повернути довіру, коли втратив її?

*Довіра виявляється в щирості, відкритості і доброзичливості. Вона передбачає, що люди дотримуються домовленостей, не обманюють, тобто є взаємно чесними, справедливими. Якщо ж хтось удається до обману, виявляє нещирість, то втрачає довіру. І навіть якщо такій людині вибачають, підстави для сумнівів щодо її порядності лишаються. Тому кажуть: довіра подібна до тонкої струни – урветься, не зв'яжеш. (з інтернету)*

### **Вправа 14**

До поданих простих речень придумати ще одне просте речення та утворити з них складне. Записати у зошити, підкресливши підмети.

*-Закінчиться війна.* *-Дідусь поважає українські традиції.*

*-Коли прийде перемога.*

*-Люди допомагають біженцям.*

*-Я люблю Батьківщину.*

*-Україна не зламається.*

*-Він шанує рідну мову.*

*-Дівчинка береже природу.*

Як війна змінила ваше ставлення до України та української мови?

*Додаток 3*

**Конспекти уроків з української мови для формування  
ціннісних орієнтирів п'ятикласників**

**Урок 1**

**Тема.** Розділові знаки при звертанні, вставних словах, словосполученнях і реченнях

**Мета:**

- *навчальна:* повторити та поглибити знання учнів про розділові знаки при звертанні, вставних словах, словосполученнях і реченнях; закріпити вивчений матеріал самостійною роботою;

- *розвивальна:* розвивати логічне мислення та увагу;

- *виховна:* виховувати в учнів шанобливе ставлення до рідної мови, патріотизм, чесність та доброту.

**Тип уроку:** урок узагальнення та систематизації знань.

**Методи та прийоми:** слова вчителя та робота з різними вправами; самостійна робота учнів.

**Хід уроку****1. Організаційний момент.**

*Привітання.* Усім доброго дня! Справді, рада вітати вас на нашому уроці. Ви усі гарно виглядаєте. Посміхніться один одному та побажайте вдалого дня.

**2. Повідомлення теми уроку. Мотивація навчальної діяльності.** На минулому уроці ми розглядали звертання та вставні слова. Сьогодні ми підсумуємо наші знання та ще раз закріпимо їх на практиці. Тема уроку називається як і попередня : розділові знаки при звертанні, вставних словах, словосполученнях і реченнях. Запишіть, будь ласка тему у зошити.

**3. Актуалізація опорних знань, вмінь, навичок.**

**1) Слово вчителя.** Отож, давайте пригадаємо вивчене на минулому уроці:

1) звертання це – (відповіді учнів) – слово чи сполучення слів, що називає тих, до кого звертається оповідач).

- 2) як виділяється звертання на письмі? (комами з двох сторін);
- 3) як виділяється звертання в усному мовленні? (паузою, окличною інтонацією). (Для прикладу звернутися до когось з дітей).
- 4) Що таке вставне слово? (слово чи словосполучення, яке входить до складу речення, але не є членом речення).
- 5) Що виражає вставне слово? (Зазвичай, ставлення мовця до висловленого повідомлення).
- 6) Що можуть виражати вставні слова? (Впевненість та невпевненість; емоційну оцінку висловленого; вказівку на джерело повідомлення тощо).
- 7) Наведіть приклади вставних слів, які виражають невпевненість? (мабуть, видно, може, здається тощо).

**2)** Зараз ми разом виконаємо наступну вправу (вправа на картках).

Прочитайте текст. Придумайте завершення, використовуючи вставні слова. Чи справедливо поступила дівчинка з Оленкою? Що б ви зробили на місці Оленки?

*Тривав конкурс на найкращий малюнок. Оленка старалася. Вона з усіх сил вимальовувала кожен штрих. І ось дівчинка завершила. Її малюнок, песик в обіймах українського воїна серед вогню, привернув увагу усіх спостерігачів. Звісно, він заслуговував перше місце. Але коли журі запросили вийти на сцену автора цього малюнку, вийшла не Оленка, а інша дівчинка, яка теж щось малювала. Вона дуже хотіла виграти, щоб отримати подарунок, тому вирішила схитрити та присвоїти собі чуже. Оленка, стримуючи сльози, сиділа тихо на задній лаві...*

*Слово вчителя.* Які почуття вас наповнили, прочитавши цей текст? Дівчинка, яка присвоїла собі чуже, зовсім не мала поваги, толерантності до Оленки. Вона не поважала її гідність. Це дуже прикро та не чесно. Чесність – важлива цінність у людини. Чесних людей поважають, ними цінують. Бережіть свій авторитет, та навіть ради чогось коштовного залишайтеся завжди Людиною.



Тепер по черзі зачитаємо завершення тексту зі вставними словами. Зупиняючись на вставних словах, відразу називайте, що вони виражають.

**3.** Отож, перейдемо до наступної вправи та закріпимо наші знання про звертання.

Подані слова поставте у формі кличного відмінка. 3-4 слова уведіть у речення як звертання. Поясніть розділові знаки при звертаннях.

Земля, Батьківщина, воїн, людина, мова, соловейко, калина, мама, батько, країна.

*Слово вчителя.* Як можна стати зрадити свою Батьківщину? (відповіді учнів)

Україна – місцевість, у якій мали честь народитися. Наша земля напрочуд прекрасна. Глибокі озера, мальовничі краєвиди, стрімкі гори, тихі водоспади та багато іншої краси, яка милує око українців. Ми повинні любити свою Батьківщину, берегти її, поважати. Бути справжнім патріотом – нелегко, а от зрадником – не так і важко.

Доберіть синоніми до слів: Батьківщина, патріот, повага.

**4.** *Із поданих пар речень утворити речення зі вставленими синтаксичними конструкціями:*

1. Усе тут цього літа росте як з води. Дощі випадають мало не щодня.
2. Найвища мудрість бути добрим. Запам'ятаймо на віки. (з інтернету).

Поясніть розділові знаки при вставлених синтаксичних конструкціях.

Що на вашу думку є доброта? Розкажіть з життєвого досвіду приклад, коли ви проявили доброту та коли до вас проявили доброту.

#### **4. Закріплення вивченого матеріалу.**

*Самостійна робота*

1. Складіть 4 речення зі вставними словами та 1 речення зі вставленою конструкцією.
2. Поставте подані слова у формі кличного відмінка. Уведіть 2 звертання в речення.

Максим, мама, дідусь, песик, юнак, земля, Олег, Ігор, Наталя.

3. Що виражають подані вставні слова?

Як завжди, мабуть, таким чином, кажуть, чуєте, по-перше, правду кажучи, на щастя, на жаль, справді.

**5. Оцінювання, підсумки.**

**6. Домашнє завдання.** Підготуватися до контрольної роботи по темі: Розділові знаки при вставних словах, звертаннях, словосполученнях та реченнях.

## Урок 2

**Тема.** Складне речення

**Мета:**

-навчальна: ознайомити учнів з поняття «складне речення», навчити утворювати складні речення з простих, та відрізнити їх від інших речень.

-розвивальна: розвивати самостійність, пізнавальний інтерес.

-виховна: виховувати довіру як ціннісний орієнтир учня.

**Тип уроку:** урок засвоєння нових знань.

**Обладнання:** підручник, картки з завданнями.

### **Хід уроку**

#### **I. Організаційний момент.**

*Вчитель.* Доброго ранку, шановні учні. Бажаю усім гарного дня. Сподіваюсь, за вихідні ви гарно відпочили та готові повернутись до роботи. Сьогодні перед нами плідний урок, оскільки ми з вами будемо вивчати нову тему.

#### **II. Повідомлення теми уроку та мотивація навчальної діяльності.**

*Вчитель.* На минулому уроці ми обговорювали просте речення. Можливо, хтось пригадає, що таке просте речення? (відповіді учнів). Так, саме так. Речення з однією граматичною основою, тобто одним підметом та одним присудком, називається простим. Звичайно, воно може бути ускладнене та

неускладнене, поширене та непоширене, односкладне та двоскладне. Але сьогодні ми поговоримо з вами про складне речення.

Запишіть у зошитах число та перепишіть з дошки тему уроку.

### III. Актуалізація опорних знань.

*Вчитель.* Отож, складне речення – це речення, що складається з двох чи більше граматичних частин. Або ж іншими словами, це речення, яке складається з двох чи більше простих речень. Відкрийте в підручниках тему : «Складне речення».

Давайте спробуємо з двох простих речень скласти одне складне. *Закінчився дощ. Вийшло сонечко.* Закінчився дощ і вийшло сонечко. Запишіть це речення в зошит та підкресліть граматичну основу.

- Отже, чим складне речення відрізняється від простого? (відповіді учнів)

- Як можуть бути пов'язані частини складного речення? За допомогою сполучників або інтонаційно.

*Вчитель.* Для закріплення почутого, ми виконаємо у зошитах декілька завдань. (роздати картки з завданнями)

1) До поданих простих речень придумати ще одне просте речення та утворити з них складне. Записати у зошити, підкресливши підмети.

-Закінчиться війна.

–Дідусь поважає українські традиції.

-Коли прийде перемога.

–Люди допомагають біженцям.

-Я люблю Батьківщину.

–Україна не зламається.

-Він шанує рідну мову.

–Дівчинка береже природу.

*Як війна змінила ваше ставлення до України та української мови?*  
(відповіді учнів)

*Вчитель.* Ми з вами живемо у непростий час. Війна, мабуть, показала хто є ким насправді, наскільки ми були патріотами та поважили рідну мову. Нехай повага до мови та Батьківщини буде у вас постійно, а ви передасте її своїм дітям.

2) Прочитайте текст. Підкресліть граматичну основу в кожному реченні. Доберіть споріднені слова до слова «довіра». Як ви гадаєте, чи можна повернути довіру, коли втратив її?

Довіра виявляється в щирості, відкритості і доброзичливості. Вона передбачає, що люди дотримуються домовленостей, не обманюють, тобто є взаємно чесними, справедливими. Якщо ж хтось удається до обману, виявляє нещирість, то втрачає довіру. І навіть якщо такій людині вибачають, підстави для сумнівів щодо її порядності лишаються. Тому кажуть: довіра подібна до тонкої струни – урветься, не зв'яжеш. (з інтернету)

Обговорення з учнями питання довіри. Запитання до учнів:

- Що для вас є довіра?
- Чи легко вам довіряти батькам?
- Чи довіряєте ви незнайомим людям?
- Як не втратити довіру?

#### **IV. Закріплення вивченого матеріалу.**

У поданому реченні підкресліть граматичну основу та другорядні члени речення. Визначте тип речення. Доберіть синоніми до слова «шануй». Розкажіть з власного досвіду, як можна шанувати батьків?

«Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!» (із Біблії).

*Вчитель.* Отож, повернемося до нашої теми. Надіюсь, усі зрозуміли, що таке складне речення. Про різновиди складних речень ми вивчатимемо пізніше. На сьогоднішньому уроці ви дізналися що таке складне речення та як його можна сформулювати. Також поговорили про патріотизм, повагу та про довіру. Ви молодці! З вами легко працювати! Дякую за увагу!

#### **V. Оцінювання.**

#### **VI. Домашнє завдання та його пояснення.**

Написати твір-роздум на тему: «Як я можу виявляти повагу до рідної мови?», використовуючи складні речення.